

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ & ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 2021-2022

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ἐνόπνιον

Το ονειρικό φαινόμενο στον αρχαίο ελληνικό κόσμο,
μια ορθολογική προσέγγιση.

Κομπελίτου Αρχοντούλα
Α.Μ.: 60046

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια
Ιωαννίδου Χαρίκλεια

Μέλη τριμελούς επιτροπής
Λεντάκης Βασίλειος
Μπουσές Σταμάτιος

ΚΟΜΟΤΗΝΗ 2022

Ἐνόπνιον

Το ονειρικό φαινόμενο στον αρχαίο ελληνικό κόσμο,
μια ορθολογική προσέγγιση.

Κομπελίτου Αρχοντούλα

ΚΟΜΟΤΗΝΗ 2022

Εικόνα εξωφύλλου:

Dream Caused by the Flight of a Bee Around a Pomegranate a Second Before Awakening / Όνειρο που προκαλείται από το πέταγμα μιας μέλισσας γύρω από ένα ρόδι ένα δευτερόλεπτο πριν το ξύπνημα (Λεπτομέρεια), Σαλβαντορ Νταλί, 1944, COPYRIGHT © Museo Nacional Thyssen-Bornemisza. Madrid.

Η έγκριση της παρούσας Διπλωματικής Μεταπτυχιακής Εργασίας από το Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμών της συγγραφέως» (παρ. 2 του άρθρου 202 του ν. 5343/1932).

*«τοῖς ἐγρηγορόσιν ἓνα καὶ κοινὸν κόσμον εἶναι,
τῶν δὲ κοιμωμένων ἕκαστον εἰς ἴδιον ἀναστρέφεσθαι»
Ἡράκλειτος, fr.89*

Στην κ. Ιωάννα

Όπου δεν αναφέρεται μεταφραστής των αρχαίων παραθεμάτων η μετάφραση είναι δική μου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	9
1. ΤΟ ΟΝΕΙΡΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΟΣΜΟ.....	11
Η ορολογία των ονείρων.....	15
Η ταξινόμηση των ονείρων.....	17
2. ΟΝΕΙΡΟΛΟΓΙΑ	21
2.1. Η φιλοσοφική προσέγγιση του ονείρου	21
Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι.....	21
Πλάτωνας.....	24
Αριστοτέλης.....	32
2.2. Η ιατρική προσέγγιση του ονείρου	44
Ιπποκράτης.....	45
Ηρόφιλος.....	53
Ρούφος ο Εφέσιος	54
Γαληνός.....	55
3. ΟΝΕΙΡΟΚΡΙΤΙΚΗ	60
Αρτεμίδωρος	60
4. Η ΦΡΟΨΔΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΟΝΕΙΡΩΝ	74
4.1. Ο Φρόνυτ για τα όνειρα	74
4.2. Ο Φρόνυτ και οι αρχαίες θεωρίες	79
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	82
ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	85
ABSTRACT	86
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	87

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τα πρώτα ερωτήματα γύρω από το φαινόμενο του ονείρου μού δημιουργήθηκαν όταν, στις πρώτες τάξεις του Δημοτικού, βρέθηκε, τυχαία, στα χέρια μου ένα μικρό βιβλίο που έφερε τον τίτλο «Ονειροκρίτης». Επρόκειτο, βέβαια, για ένα λαϊκό ανάγνωσμα, του οποίου, όμως, η ύπαρξη μαρτυρούσε - και ακόμα μαρτυρεί - το έντονο ενδιαφέρον των ανθρώπων για τα όνειρα. Σχεδόν τρεις δεκαετίες αργότερα είχα την ευκαιρία να μελετήσω τις απόψεις των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων για το φαινόμενο αυτό, να εξετάσω τη συμβολή τους στη διαμόρφωση της σύγχρονης φροϋδικής θεωρίας για τα όνειρα, και να συγγράψω την παρούσα εργασία, παίρνοντας, ίσως, και κάποιες απαντήσεις σε εκείνα τα πρώτα ερωτήματα.

Με το πέρας της μελέτης και της συγγραφής θα ήθελα να ευχαριστήσω τους ανθρώπους που συνέβαλαν στην ολοκλήρωση αυτής της εργασίας. Κατ' αρχάς, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την επιβλέπουσα καθηγήτρια της εργασίας, κ. Χαρίκλεια Ιωαννίδου, Καθηγήτρια του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, για τη βοήθεια, τις συμβουλές και την καθοδήγηση της, καθώς και για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε. Θεωρώ τύχη που την γνώρισα ως διδάσκουσα στο πλαίσιο του προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Κείμενα και Πολιτισμός» και μεγάλη τιμή που συνεργάστηκα μαζί της για την συγγραφή της διπλωματικής μου εργασίας. Ακόμη, θα ήθελα να ευχαριστήσω τα άλλα δύο μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής, τον κ. Βασίλειο Λεντάκη, Καθηγητή του Τμήματος Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, και τον κ. Σταμάτιο Μπουσέ, Αναπληρωτή Καθηγητή του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, για τη συμβολή τους στην υλοποίηση της εργασίας. Ιδιαίτέρως, ευχαριστώ τον σύζυγό μου Κωνσταντίνο για την ηθική υποστήριξη, την κατανόηση και τη βοήθειά του. Επίσης, ευχαριστώ τις αγαπητές φίλες Μαρία Κατσίμπουρα και Ζέτα Χαλβαντζή για την πολύτιμη βοήθειά τους. Τέλος, ευχαριστώ την κ. Ιωάννα Ζόμπου, που με βοήθησε να ανακαλύψω το δρόμο για τα όνειρά μου. Η εργασία αυτή αφιερώνεται στη μνήμη της.

Θεσσαλονίκη, Σεπτέμβριος 2022
Κ.Α.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πολυάριθμες είναι οι αναφορές και οι θεωρίες για τα όνειρα στα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, τόσο στην ποίηση όσο και στην πεζογραφία. Το όνειρο εμφανίζεται σε όλα τα γραμματειακά είδη, από το έπος, τη λυρική ποίηση και το δράμα, μέχρι την ιστοριογραφία, τη φιλοσοφία και την «επιστημονική» γραμματεία.

Οι αρχαίοι Έλληνες αναγνώριζαν στα όνειρα καταγωγή θεϊκή. Στο κοσμογονικό τους κείμενο, τη *Θεογονία* του Ησίοδου, τα όνειρα παρουσιάζονται ως θεότητες, παιδιά της Νύχτας, αδέρφια του Θανάτου και του Ύπνου. Η ένταξη των ονείρων στη χορεία των θεών φανερώνει την ιδιαίτερη αξία που τους απέδιδαν. Ωστόσο, με την ανάπτυξη της πεζογραφίας τον 6^ο αιώνα π.Χ. και τη μετάβαση από το *μύθο* στο *λόγο*, άρχισε σταδιακά να διαμορφώνεται η ορθολογική σκέψη και να επιχειρείται μία προσπάθεια λογικής εξήγησης του κόσμου. Σε αυτό το πλαίσιο ορθολογιστικής θεώρησης των πραγμάτων διερευνήθηκε από τους αρχαίους Έλληνες και η φύση του ονειρικού φαινομένου.

Η μέχρι τώρα έρευνα έχει μελετήσει το φαινόμενο του ονείρου στην αρχαία ελληνική γραμματεία εντάσσοντάς το, κυρίως, σε ένα πλαίσιο λογοτεχνικό και εξετάζοντάς το ως μοτίβο που εξυπηρετεί καλλιτεχνικούς σκοπούς. Οι περισσότερες μελέτες που έχουν δημοσιευθεί επικεντρώνονται στην ανάλυση των ονείρων που περιέχονται σε συγκεκριμένα λογοτεχνικά είδη ή στην αποσπασματική εξέταση των «επιστημονικών» θεωριών που αναπτύχθηκαν για τα όνειρα. Γενικότερα, οι μελέτες αυτές δεν παρέχουν μια συνολική θεώρηση της ορθολογικής προσέγγισης του ονείρου, ώστε να αναδειχθεί η πορεία της αρχαίας ελληνικής σκέψης γύρω από αυτό το ζήτημα. Το κενό αυτό αποσκοπεί να καλύψει η παρούσα εργασία.

Στόχος αυτής της εργασίας είναι να παρουσιάσει αναλυτικά τις απόψεις που διατυπώθηκαν κατά την αρχαιότητα για το φαινόμενο του ονείρου, προσεγγίζοντάς το ορθολογικά, και να διερευνήσει τη συμβολή τους στην ανάπτυξη της σύγχρονης φροϋδικής θεωρίας για τα όνειρα.

Η εργασία αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο και εισαγωγικό κεφάλαιο περιλαμβάνονται κάποιες πληροφορίες απαραίτητες για να γίνει κατανοητός ο ρόλος του ονείρου στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, αλλά και οι λόγοι ανάπτυξης τριών διαφορετικών μεθόδων για την προσέγγισή του. Στο δεύτερο και το τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζονται

διεξοδικά οι θεωρίες που αναπτύχθηκαν από τη φιλοσοφία, την ιατρική και την ονειροκριτική, με έμφαση στις απόψεις των βασικών, κυρίως, εκπροσώπων κάθε τομέα, σε χρονικό διάστημα περίπου από τον 6^ο π.Χ. έως και τον 2^ο μ.Χ. αιώνα. Παράλληλα με την παρουσίαση των θεωριών, παρατίθενται, όπου είναι εφικτό, παραδείγματα ανάλυσης και ερμηνείας ονείρων, τα οποία λειτουργούν συμπληρωματικά για την πληρέστερη κατανόηση της κάθε θεωρίας. Στο τέταρτο κεφάλαιο αναλύεται η φροϋδική θεωρία για την ερμηνεία των ονείρων και εξετάζεται η σχέση της με τις ορθολογικές προσεγγίσεις της αρχαιότητας, ώστε να γίνει μία συνολική συγκριτική εξέταση των απόψεων και να διατυπωθούν κάποια γενικά συμπεράσματα σχετικά με τη συμβολή των αρχαίων πηγών στη σύγχρονη περί ονείρων θεωρία.

1. ΤΟ ΟΝΕΙΡΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΟΣΜΟ

Το ονειρικό φαινόμενο αποτέλεσε ενδιαφέρον πεδίο έρευνας από πολύ νωρίς στην ιστορία της ανθρωπότητας. Το γεγονός αυτό δεν είναι καθόλου περίεργο, αν αναλογιστεί κανείς ότι ο ύπνος καταλαμβάνει το ένα τρίτο περίπου της ζωής του ανθρώπου. Έτσι, οι Έλληνες της αρχαιότητας, οι Αιγύπτιοι, οι Βαβυλώνιοι και άλλοι ανατολικοί λαοί παρατηρώντας τα όνειρα προσπάθησαν να τα ερμηνεύσουν και να κατανοήσουν το περιεχόμενό τους¹. Η αρχική τους προσπάθεια επικεντρώθηκε σε μία εξήγηση που θα είχε πρακτική εφαρμογή στην καθημερινότητά τους· μία εξήγηση που θα επιβεβαίωνε τη σχέση του ονείρου με τα μελλοντικά γεγονότα. Η προέλευση και τα αίτια δημιουργίας των ονείρων δεν τους απασχόλησαν εξαρχής και, καθώς ήταν ένα ζήτημα μυστηριώδες και ανεξήγητο, αποδόθηκε στην επίδραση θεϊκού παράγοντα².

Οι άνθρωποι κατά την αρχαιότητα θεωρούσαν τα όνειρα και όσα βίωναν στη διάρκεια αυτών ως γεγονότα πραγματικά και τα αντιμετώπιζαν όπως και τα γεγονότα που συνέβαιναν κατά τη διάρκεια της εγρήγορσης. Αυτή η μεγάλη αξία που αποδόθηκε στα όνειρα φαίνεται από τον τρόπο που επηρέασαν την καθημερινή ζωή σε θρησκευτικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο. Υπό την επίδραση των ονείρων καθιερώθηκαν νέες λατρείες θεών και ελήφθησαν σημαντικές πολιτικές και στρατιωτικές αποφάσεις. Ωστόσο, θα πρέπει να αναφερθεί ότι ανάλογα με την ιστορική και πολιτιστική εξέλιξη κάθε λαού τα όνειρα διαφέρουν ως προς το περιεχόμενο και τη μορφή τους. Θα ήταν, δηλαδή, αδύνατο να ονειρευτεί κάποιος αντικείμενα υλικού πολιτισμού με τα οποία δεν έχει έρθει ακόμη σε επαφή. Επιπλέον, το περιεχόμενο των ονείρων επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από το αξιακό σύστημα κάθε πολιτισμού, από το διανοητικό επίπεδο, την ιδεολογία και τις πεποιθήσεις του ονειρευόμενου³.

¹ Η Papachristou (2014) αναφέρει σχετικά : «Η παλαιότερη γραπτή ανάλυση των ονείρων προέρχεται από την αρχαία Μεσοποταμία. Οι Σουμέριοι (3500-1750 π.Χ.) ήταν ένας από τους πρώτους πολιτισμούς που εμφανίστηκαν στη νότια περιοχή της Μεσοποταμίας. Άφησαν τα πρώτα βιβλία ονείρων που χρονολογούνται από το 3100 π.Χ. Το Έπος του Γκιλγκαμές θεωρείται ένα από τα παλαιότερα σωζόμενα επικά ποιήματα στον κόσμο, το οποίο περιέχει πολυάριθμα όνειρα και τις ερμηνείες τους».

² Kessels, 1969.

³ Del Corno, 1982.

Το βασικό στοιχείο που διαφοροποιεί τη στάση των αρχαίων Ελλήνων από αυτή των υπολοίπων λαών απέναντι στα όνειρα είναι η προσπάθειά τους - κυρίως κατά την κλασική εποχή - να βρουν μια λογική «επιστημονική» εξήγηση για την ονειρική εμπειρία. Ωστόσο, και στον ελληνικό χώρο για πολύ καιρό τα όνειρα θεωρούνταν σημάδια θεϊκά, παρόλο που διατυπώθηκαν αρκετές θεωρίες, ήδη από τους προσωκρατικούς φιλοσόφους, οι οποίες επιχειρούσαν να προσεγγίσουν το φαινόμενο με τρόπο ορθολογικό⁴.

Προκειμένου να γίνει κατανοητό σε ποιο βαθμό ήταν διαδεδομένη η αντίληψη που ήθελε τα όνειρα να έχουν στενή σχέση με το θεϊκό στοιχείο και την πρόβλεψη του μέλλοντος, είναι σημαντικό να αναφερθεί ο θεσμός της εγκοίμησης που ήταν γνωστός από παλιά στον ελλαδικό χώρο⁵ και άκμασε ξανά προς το τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ.. Η εγκοίμηση ήταν μία τεχνική πρόκλησης θεϊκών ονείρων και ήταν συνδεδεμένη με τη λατρεία του Ασκληπιού. Σύμφωνα με το τελετουργικό οι επισκέπτες των Ασκληπιείων (ναοί αφιερωμένοι στον Ασκληπιό) έπρεπε να εισέλθουν στο άβατο του ναού και να κοιμηθούν μέχρις ότου να τους στείλει ένα όνειρο ο θεός ή να εμφανιστεί ο ίδιος με όραμα. Στόχος ήταν να προκληθούν όνειρα είτε με προφητικό είτε με θεραπευτικό περιεχόμενο⁶. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αναζήτησης θεραπευτικών ονείρων στα ιερά του Ασκληπιού αποτελεί ο ρήτορας Αίλιος Αριστείδης, ο οποίος έζησε τον 2^ο αιώνα μ.Χ. και συνέθεσε μία ονειρική αυτοβιογραφία με τον τίτλο *Ιεροί Λόγοι*. Μέσω του έργου του, μεταξύ άλλων, ο Αριστείδης αποτύπωσε τη λαϊκή αντίληψη που ακόμη επικρατούσε κατά την εποχή του σχετικά με τη θεϊκή προέλευση, τον προφητικό και θεραπευτικό χαρακτήρα των ονείρων⁷. Είναι, επομένως, φανερό πόσο βαθιά ριζωμένη ήταν η αντίληψη αυτή που διατηρήθηκε στο πέρασμα των αιώνων.

Με δεδομένη την άποψη περί της θεϊκής προέλευσης των ονείρων και καθώς δεν ήταν σε θέση να εξηγήσουν με σαφήνεια τη φύση του φαινομένου, οι Έλληνες

⁴ Kessels, ό.π.

⁵ Ο Dodds (1977:103-104) αναφέρει σχετικά : «*Η εγκοίμηση εφαρμοζόταν στην Αίγυπτο τουλάχιστον από τον 15^ο αιώνα π.Χ. κι αμφιβάλλω πως δεν την ήξεραν οι Μινωίτες*».

⁶ Holowachak, 2002: 152-163. Για επιπλέον πληροφορίες σχετικά με την εγκοίμηση βλ. Παναγιωτίδου, *Ασθένεια και θεραπεία στα Ιερά του Ασκληπιού: μία γνωσιακή προσέγγιση*, σελ. 173-217 και Lusani, *Sogni, medicina e religione nella Grecia Antica*.

⁷ Σύμφωνα με την Κούκη (2012) ο Αριστείδης σε όλη του τη ζωή υπέφερε από διάφορες ασθένειες και θέλησε να καταγράψει τις εμπειρίες από τις επισκέψεις του στα θεραπευτικά ιερά καθώς και τα όνειρα που του έστειλε ο θεός προκειμένου να αντιμετωπίσει τα προβλήματα υγείας που είχε. Περισσότερες πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του Αίλιου Αριστείδη βλ. Γιατρομανωλάκης, *Ιεροί Λόγοι*.

υποστήριξαν ότι υπήρχαν διαφορετικές κατηγορίες ονείρων και, συνεπώς, ότι δεν είχαν όλα τα όνειρα την ίδια προέλευση. Με αυτή την προσπάθεια διάκρισης των ονείρων δόθηκε η ευκαιρία να αναπτυχθούν δυο διαφορετικές μέθοδοι προσέγγισης του φαινομένου, από τις οποίες η μία μπορεί να ονομαστεί «ονειροκριτική» και η άλλη «ονειρολογία»⁸. Η «ονειροκριτική» ήταν μία πρακτική μέθοδος ερμηνείας των ονείρων, η οποία επικεντρώθηκε στην κατανόηση του ονειρικού μηνύματος με στόχο την πρόβλεψη του μέλλοντος, αποδεχόμενη τη θεϊκή προέλευση, και δεν αναζήτησε τα βαθύτερα αίτια δημιουργίας των ονείρων ούτε προσπάθησε να εξηγήσει τη φύση τους. Η τεχνική αυτή ασκούσαν από ειδικούς επαγγελματίες και είχε μεγαλύτερη απήχηση στα ευρύτερα λαϊκά στρώματα. Από την άλλη πλευρά, η «ονειρολογία» αναφέρεται στην «επιστημονική» μέθοδο προσέγγισης, η οποία είχε ως στόχο να ανακαλύψει τα φυσικά αίτια των ονείρων και να εξηγήσει ορθολογικά το φαινόμενο. Στο πλαίσιο της «επιστημονικής» προσέγγισης εντάσσεται η φιλοσοφική-ψυχολογική αλλά και η «επιστημονική»-ιατρική θεώρηση των ονείρων, που, όπως είναι κατανοητό, ήταν πιο αποδεκτές μεταξύ των φιλοσοφικών και «επιστημονικών» κύκλων⁹.

Η τέχνη της «ονειροκριτικής» αναπτύχθηκε στηριζόμενη στην πεποίθηση ότι το όνειρο αποστέλλεται στον ονειρευόμενο από κάποια υπερφυσική οντότητα και περιέχει ένα κρυμμένο μήνυμα που χρήζει ερμηνείας. Δημιουργήθηκε, έτσι, η ανάγκη ύπαρξης ειδικών ερμηνευτών οι οποίοι θα ήταν ικανοί να κατανοήσουν και να αποκωδικοποιήσουν τα σύμβολα και τις αλληγορίες των ονείρων. Οι ειδικοί αυτοί ονομάζονταν *ονειροκρίτες* ή *ονειροπόλοι*¹⁰. Η πρώτη αναφορά στους επαγγελματίες ονειροκρίτες αλληγορικών ονείρων, χωρίς, όμως, να γίνεται περιγραφή της τέχνης τους, απαντάται στον Όμηρο¹¹ :

*«τοὺς μὲν ἔασ', ὃ δ' Ἄβαντα μετώχετο καὶ Πολύειδον
νείας Εὐρυδάμαντος ὄνειροπόλοιο γέροντος·
τοῖς οὐκ ἔρχομένοις ὃ γέρων ἐκρίνατ' ὄνειρους»*

[*Ιλιάδα*, E, 148-150]

⁸ Del Corno, op. cit.

⁹ Kessels, ό.π.

¹⁰ Ezio Pellizer, 1995.

¹¹ Dodds, ό.π.: 100.

*«τους άφησε επί τόπου κι ευθύς πήρε να κυνηγά τον Άβαντα,
συνάμα τον Πολύιδον, τους γιους του Ευρυδάμαντα,
ονειροκρίτη γέροντα, που ωστόσο ο γέροντας δεν τους εξήγησε
τα ονειράτά τους όταν αυτοί αποφάσισαν να ρθουν»*

[Μετάφραση: Δ.Ν. Μαρωνίτης]

Τα πρώτα κείμενα ονειροκριτικής εντοπίζονται κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ.. Πρόκειται για τα *όνειροκριτικά πινάκια*, για καταλόγους, δηλαδή, όπου ήταν καταγεγραμμένα διάφορα όνειρα σε αντιστοιχία με την ερμηνεία τους. Οι κατάλογοι αυτοί αποτέλεσαν τον πρόδρομο των ονειροκριτικών πραγματειών, από τις οποίες μόνο μία σώζεται ολοκληρωμένη μέχρι και σήμερα, φέρει το όνομα *Όνειροκριτικά* και αποδίδεται στον Αρτεμίδωρο τον Δαλδιανό που έζησε τον 2^ο αιώνα μ.Χ.¹².

Παράλληλα με την ονειροκριτική, και προς το τέλος του 5^ο αιώνα π.Χ. άρχισε και η συστηματική «επιστημονική» έρευνα γύρω από τα όνειρα με την ιπποκρατική πραγματεία *Περί διαίτης*, με τις απόψεις της οποίας φαίνεται να συμφωνεί και ο Γαληνός που έζησε τον 2^ο αιώνα π.Χ.. Περίπου ένα αιώνα πριν τον Ιπποκράτη είχε αρχίσει και από τους προσωκρατικούς φιλοσόφους η φιλοσοφική θεώρηση των ονείρων, για την οποία την πιο οργανωμένη και συστηματική προσπάθεια έκανε τον 4^ο αιώνα π.Χ. ο Αριστοτέλης με τα έργα του που έχουν ως κύριο θέμα τον ύπνο και τα όνειρα¹³. Αξίζει να σημειωθεί ότι, παρόλο που οι επιστήμονες και οι φιλόσοφοι απέδιδαν την ύπαρξη των ονείρων σε φυσικά αίτια, δε μπορούσαν να απορρίψουν εντελώς τη λαϊκή πίστη σε θεϊκές δυνάμεις. Αυτό ίσως τους εμπόδιζε να κατανοήσουν πλήρως τη φύση του ονειρικού φαινομένου. Ο μόνος που έμεινε σε μεγάλο βαθμό ανεπηρέαστος από τις μεταφυσικές αντιλήψεις και τήρησε κριτική στάση απέναντί τους ήταν ο Αριστοτέλης¹⁴.

Βέβαια, και η ονειροκριτική δέχθηκε κάποιες επιρροές από την επιστήμη και τη φιλοσοφία, με αποτέλεσμα η αλληλεπίδραση μεταξύ αυτών των τομέων να οδηγήσει σε μία συστηματική κατηγοριοποίηση και ταξινόμηση των ονείρων, και σε επακόλουθες

¹² Del Corno, op. cit. · Dodds, op. cit. : 110

¹³ Κούντη, 2016 : 49-56.

¹⁴ Del Corno, op. cit.

υποδιαιρέσεις με τη χρήση ορολογίας που εξυπηρετούσε κάθε φορά την εκάστοτε ταξινόμηση.

Η ορολογία των ονείρων

Η λέξη *όνειρο* αναφέρεται στην ονειρική εικόνα, σε αυτό δηλαδή που «βλέπει» ο ονειρευόμενος, αλλά και στην ψυχική του δραστηριότητα κατά τη διάρκεια του ύπνου. Η εικόνα του ονείρου σε σχέση με την ψυχική δραστηριότητα μπορεί να είναι είτε εξωτερική, οπότε γίνεται λόγος για *εξωτερικό/αντικειμενικό όνειρο*, είτε εσωτερική, οπότε πρόκειται για *εσωτερικό/υποκειμενικό όνειρο*¹⁵. Σε γενικές γραμμές ο χαρακτηρισμός «*αντικειμενικό*» αναφέρεται στο όνειρο κατά τη διάρκεια του οποίου ο ονειρευόμενος έρχεται σε επαφή με κάποιο πρόσωπο ή κάποια μορφή της πραγματικής ζωής και δέχεται από αυτήν κάποιο μήνυμα. Αντίθετα, ο χαρακτηρισμός «*υποκειμενικό*» αφορά στο όνειρο του οποίου το μήνυμα είναι συμβολικό, μεταδίδεται μέσω μεταφορών και αλληγοριών και δε σχετίζεται εμφανώς με την εκτός ονείρου πραγματικότητα¹⁶. Το λεξιλόγιο που χρησιμοποιήθηκε για τα όνειρα από τους αρχαίους Έλληνες διαφοροποιείται ανά περιόδους και φανερώνει την αντίληψή τους σχετικά με τον αντικειμενικό ή τον υποκειμενικό χαρακτήρα των ονείρων, αποτυπώνοντας την πορεία της σκέψης των συγγραφέων, των στοχαστών αλλά και των απλών ανθρώπων της κάθε εποχής. Συνεπώς, είναι σημαντικό να γίνει μία ανασκόπηση του λεξιλογίου που κατά καιρούς χρησιμοποιήθηκε για τα όνειρα στα αρχαία ελληνικά κείμενα, ώστε να αναδειχθεί η στάση των Ελλήνων απέναντι στο φαινόμενο.

Στην αρχαία ελληνική γλώσσα η λέξη «όνειρο» σχετίζεται κατά κύριο λόγο με τρεις οικογένειες λέξεων οι οποίες προέρχονται από τις ρίζες *onr-, *sup- και *or-. Από την πρώτη ρίζα προήλθαν οι λέξεις *όναρ*, *όνειρος* και *όνειρον*. Από τη δεύτερη οι λέξεις *ύπνος* και *ένύπνιον*. Και από την τρίτη ρίζα προήλθε η λέξη *όψις*. Αυτές είναι οι κυριότερες λέξεις που χρησιμοποιήθηκαν για να αποδώσουν την έννοια του «ονείρου». Οι τρεις πρώτες είχαν εξαρχής αυτή τη σημασία. Αρχικά το ουσιαστικό *ύπνος* σήμαινε την κατάσταση της ανάπαυσης, το ίδιο και η λέξη *ένύπνιον*, αλλά είχε επιρρηματική χρήση (*έν ύπνω*). Τέλος, το ουσιαστικό *όψις*, χρησιμοποιήθηκε πολύ συχνά με την έννοια του οράματος για να

¹⁵ Cavini, 2009.

¹⁶ Lieshout, 1980:12-13.

δηλώσει την οπτική πτυχή του ονείρου, παρόλο που η λέξη δεν είχε μόνο ονειρική σημασία¹⁷.

Στο έπος τα ουσιαστικά χρησιμοποιούνται με τη σημασία που προαναφέρθηκε. Επίσης, στον Όμηρο απαντάται το επίθετο *όνειρειος* και το σύνθετο ουσιαστικό *όνειροπόλος*. Ωστόσο, αξίζει να γίνουν δύο παρατηρήσεις. Πρώτον, το αρσενικό *όνειρος* δηλώνει τόσο το περιεχόμενο του ονείρου όσο και τη μορφή που εμφανίζεται σε αυτό, και, μάλιστα, χρησιμοποιείται για τα συμβολικά όνειρα, δηλαδή αυτά που χρειάζονται ερμηνεία¹⁸. Δεύτερον, δεν απαντώνται ρήματα με τη σημασία του «ονειρεύομαι». Αντιθέτως, υπάρχουν ρήματα για τις μορφές που εμφανίζονται στα όνειρα, όπως *έρχομαι*, *εφίστημι*, *φοιτῶ*, *λέγω*, *φημί*. Φαίνεται, λοιπόν, ότι κατά την ομηρική εποχή το όνειρο θεωρούνταν κάτι εξωτερικό και ανεξάρτητο σε σχέση με τον ονειρευόμενο¹⁹.

Στην αρχαϊκή εποχή το *ένυπνιον* ταυτίζεται εννοιολογικά με το όνειρο και χρησιμοποιείται πλέον ως ουσιαστικό. Ταυτόχρονα, στις περιγραφές ονείρων απαντάται η φράση *δοκεῖ μοι + απαρέμφατο*, γεγονός που δείχνει ότι πλέον η ονειρική εμπειρία αρχίζει να θεωρείται ως μια εμπειρία νοητική, ένα φαινόμενο εσωτερικό για τον ονειρευόμενο²⁰. Αυτή η αλλαγή στον τρόπο αντίληψης του ονείρου διατηρήθηκε και τους επόμενους αιώνες και ήταν εμφανής στην ελληνική γραμματεία.

Στα κείμενα της κλασικής περιόδου απαντώνται, εκτός των άλλων, οι ρηματικοί τύποι *όνειροπολῶ* (ονειρεύομαι) και *ὄραῶ ὄναρ*. Στις «επιστημονικές» πραγματείες αυτής της εποχής χρησιμοποιείται κυρίως ο όρος *ένυπνιον*, το ρήμα *ένυπνιαζῶ* (βρίσκομαι σε ονειρική κατάσταση, ονειρεύομαι) καθώς και το ουσιαστικό *ένυπνιαστής*. Συγκεκριμένα στα ιατρικά κείμενα χρησιμοποιείται το ρήμα *όνειρώττω* (βρίσκομαι σωματικά σε κατάσταση ονείρου), από το οποίο παράγεται η *όνειρώξις* και ο *όνειρωγμός*, όροι που αναφέρονται στην εκπομπή σπερματικού υγρού κατά τη διάρκεια ενός ονείρου. Στα φιλοσοφικά κείμενα απαντώνται όλα τα ουσιαστικά με την ίδια σημασιολογική απόχρωση.

¹⁷ Fernández Garrido & Vinagre, 2003.

¹⁸ Kessels, 1978:174-175.

¹⁹ Fernández Garrido & Vinagre, op. cit.

²⁰ Fernández Garrido & Vinagre, op. cit.

Ο Αριστοτέλης, όμως, αναφερόμενος στα όνειρα χρησιμοποιεί μόνο τη λέξη *ένυπνιον* και ποτέ τα *όναρ*, *όνειρον* και *όνειρος*²¹.

Στους ελληνιστικούς χρόνους χρησιμοποιούνται, επιπλέον, οι ρηματικές εκφράσεις *οΐομαι* και *εΐδομαι*+ *απαρέμφατο*, *εΐσορῶ* και το ουσιαστικό *όνειροκρίτης* (ερμηνευτής των ονείρων)²². Άλλες λέξεις που απαντώνται στην ελληνική γραμματεία και, κυρίως, στην ποίηση της κλασικής εποχής είναι *φάσμα*, *το φάντασμα*, *η φαντασία*, *το εΐδωλον*, *το θεώρημα*, *το ὄψανον*, *ο χρηματισμός*. Επίσης, τα σύνθετα *όνειρομάντης*, *όνειρόφαντος*, *όνειρόφρων*, *ισόνειρος*, *βραχύνειρος*, (ενν. ύπνος), *ένυπνιοκρίτης*²³.

Επομένως, φαίνεται ότι οι όροι *όναρ*, *όνειρον*, *όνειρος* και *ένυπνιον* είχαν το ίδιο σημασιολογικό φορτίο, αλλά οι τρεις πρώτοι εμφανίζονται περισσότερο στα λογοτεχνικά ποιητικά κείμενα, ενώ ο τέταρτος στην πεζογραφία, ιδιαίτερα την «επιστημονική» και τη φιλοσοφική²⁴. Επιπλέον, η αρχική έλλειψη ρηματικών τύπων με τη σημασία του «ονειρεύομαι», η μετέπειτα εμφάνισή τους και η προοδευτική τους αύξηση δηλώνουν τη σταδιακή αλλαγή της αντίληψης του ονειρικού φαινομένου από την ομηρική προς την μεταομηρική εποχή²⁵. Εφόσον αρχικά δεν επιδιώχθηκε κάποια «επιστημονική» προσέγγιση του ονείρου και καθώς τα αίτιά του τοποθετούνταν έξω από τον άνθρωπο, δεν υπήρχε και η ανάγκη χρήσης των αντίστοιχων λέξεων. Με την πάροδο του χρόνου, όμως, το όνειρο έγινε αντιληπτό ως μια διαδικασία εσωτερική και πλέον το ενδιαφέρον μετατοπίστηκε από την ονειρική εικόνα στον ίδιο τον ονειρευόμενο, προκειμένου να ερμηνευθεί «επιστημονικά» το φαινόμενο.

Η ταξινόμηση των ονείρων

Η πρώτη βασική διάκριση των ονείρων, σε προφητικά και μη προφητικά, εντοπίζεται στον Όμηρο, στον μύθο για τις δύο πύλες των ονείρων, η μία από τις οποίες ήταν φτιαγμένη από κέρατο και η άλλη από ελεφαντόδοντο:

²¹ Casevitz, 1982.

²² Fernández Garrido & Vinagre, op. cit.

²³ Casevitz, op. cit.

²⁴ Fernández Garrido & Vinagre, op. cit.

²⁵ Casevitz, op. cit.

«ζεῖν', ἧ̃ τοι μὲν ὄνειροι ἀμήχανοι ἀκριτόμυθοι
γίγνοντ', οὐδέ τι πάντα τελείεται ἀνθρώποισι.
δοιαὶ γάρ τε πύλαι ἀμενηνῶν εἰσὶν ὀνείρων·
αἱ μὲν γὰρ κεράεσσι τετεύχεται, αἱ δ' ἔλεφαντι·
τῶν οἷ μὲν κ' ἔλθωσι διὰ πριστοῦ ἔλεφαντος,
565οἶ ῥ' ἔλεφαίρονται, ἔπε' ἀκράαντα φέροντες·
οἷ δὲ διὰ ζεστῶν κεράων ἔλθωσι θύραζε,
οἶ ῥ' ἔτυμα κραίνουσι, βροτῶν ὅτε κέν τις ἴδῃται»

[Ὀδύσσεια, τ, 560 – 567]

«Ξένε, τα ονειράτα πολλά κι αμήχανα μας έρχονται, όμως
δεν βγαίνουν όλα αληθινά στον άνθρωπο.
Δυο πύλες έχουν τα όνειρα, σκιές ανήμπορες,
τη μια από κέρατο, την άλλη από φίλντισι φτιαγμένη:
όποια απ' τη φιλντισένια πύλη βγαίνουν που γυαλίζει,
μας ξεγελούν και ψεύτικα μηνύματα μας φέρνουν·
εκείνα όμως που περνούν θυρόφυλλα από γυαλισμένο κέρατο, αυτά
εκπληρώνονται, όποιος τα ονειρευτεί στον ύπνο του»

[Μετάφραση: Δ.Ν. Μαρωνίτης]

Η διαίρεση αυτή διατηρήθηκε σε όλη την αρχαιότητα και αποτέλεσε την αφετηρία για τις προσπάθειες που ακολούθησαν σχετικά με την κατηγοριοποίηση των ονείρων²⁶. Οι προσπάθειες αυτές δεν οδηγούσαν πάντα σε σαφή αποτελέσματα, γι' αυτό και παραδίδονται διάφορα συστήματα ταξινόμησης²⁷. Βέβαια, το κάθε σύστημα εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη μέθοδο προσέγγισης του ονείρου και καλείται να απαντήσει στα ερωτήματα που θέτει σχετικά με τη φύση του φαινομένου η κάθε μέθοδος. Επομένως, φαίνεται ότι αναπτύχθηκε ένα σύστημα ταξινόμησης με βάση τη φιλοσοφική θεώρηση των

²⁶ Dodds, ό.π.: 101.

²⁷ Αναλυτικότερα για τις κατηγορίες και την ταξινόμηση των ονείρων βλ Kessels, *Ancient Systems of Dream-Classification*, Lieshout, *Greeks on Dreams*, σελ.12-33 και Harris, *Dreams and experience in classical antiquity*, σελ. 23-90.

ονείρων, ένα δεύτερο σύμφωνα με την ιατρική προσέγγισή τους και ένα τρίτο που ανταποκρινόταν στην πρακτική ερμηνεία τους, την ονειροκριτική.

Η διαίρεση των ονείρων με γνώμονα τη φιλοσοφική μέθοδο αποδίδεται στον Ποσειδώνιο, στωικό φιλόσοφο του 1^{ου} αιώνα π.Χ., και παραδίδεται έμμεσα από τον Κικέρωνα στο έργο του *De Divinatione*²⁸. Ο Ποσειδώνιος, λοιπόν, έχοντας ως κριτήριο την πηγή προέλευσης των ονείρων και θεωρώντας ότι φτάνουν στον άνθρωπο υπό την επίδραση των θεών, τα διακρίνει σε τρεις κατηγορίες : 1) αυτά που προέρχονται από την ανθρώπινη ψυχή λόγω της συγγενείας της με το θεϊκό στοιχείο, 2) αυτά που προέρχονται από τα αθάνατα πνεύματα που βρίσκονται μεταξύ γης και σελήνης, και 3) αυτά που προκύπτουν από την άμεση επικοινωνία μεταξύ ανθρώπων και θεών²⁹. Δεν διευκρινίζει, βέβαια, αν αποδίδει σε όλα τα όνειρα προφητικό χαρακτήρα ή όχι³⁰.

Η κατάταξη των ονείρων σε κατηγορίες σύμφωνα με την ιατρική επιστήμη είναι αυτή που ανέπτυξε ο Ηρόφιλος, γιατρός του 4^{ου} αιώνα π.Χ., και που, επίσης, παραδίδεται έμμεσα στο έργο *Περί τῶν ἀρεσκόντων τοῖς φιλοσόφοις φυσικῶν δογμάτων*, του οποίου η πατρότητα αμφισβητείται. Ο Ηρόφιλος διακρίνει τρεις κατηγορίες ονείρων: 1) τα θεόπεμπτα, που έχουν προέλευση θεϊκή, 2) τα φυσικά, που τα δημιουργεί η ψυχή και θεωρούνται προγνωστικά, και 3) τα μικτά όνειρα, που προκαλούνται από εξωτερικά ερεθίσματα ή από ενδόμυχες επιθυμίες³¹. Πρόκειται για μία ταξινόμηση που συμφωνεί σε μεγάλο βαθμό με τις θεωρίες που διατυπώθηκαν από τον Ιπποκράτη και αργότερα από τον Γαληνό³².

Το σύστημα ταξινόμησης των ονείρων κατά την ονειροκριτική προσέγγιση, παραδίδεται στο έργο του Αρτεμίδωρου του Δαλδιανού, γνωστού ερμηνευτή ονείρων του 2^{ου} αιώνα μ.Χ., και φαίνεται να προϋπήρχε της εποχής του. Σε γενικές γραμμές, σύμφωνα

²⁸ Kessels, 1969.

²⁹ «*Sed tribus modis censeat deorum adpulsu homines somniare, uno, quod provideat animus ipse per sese, quippe qui deorum cognatione teneatur, altero, quod plenus aer sit immortalium animorum, in quibus tamquam insignitae notae veritatis appareant, tertio, quod ipsi di cum dormientibus conloquantur.*», Cicero, *De Divinatione*, I,64.

³⁰ Kessels, ό.π.

³¹ «*Ηρόφιλος τῶν ονείρων τοὺς μὲν θεοπνεύστους, κατ' ἀνάγκην γίνεσθαι τοὺς δὲ φυσικούς, ἀνειδωλοποιουμένης τῆς ψυχῆς τὸ συμφέρον αὐτῇ καὶ τὸ πρὸς τούτοις ἐσόμενον: τοὺς δὲ συγκραματικούς ἐκ τοῦ αὐτομάτου κατ' εἰδώλων πρόσπτωσιν, ὅταν ἂ βουλόμεθα βλέπωμεν, ὡς ἐπὶ τῶν τὰς ἐρωμένας ὁράντων ἐν ὕπνῳ γίνεται*», (Ψευδο)Πλούταρχος, *Περί τῶν ἀρεσκόντων τοῖς φιλοσόφοις φυσικῶν δογμάτων*, 5, 2.

³² Kessels, ό.π.

με τη διάκριση αυτή τα όνειρα αρχικά διαιρούνται σε δύο κατηγορίες : 1) τα προφητικά, οι λεγόμενοι *όνειροι* και 2) τα μη προφητικά, τα *ένύπνια*. Κατόπιν, *οι όνειροι* υποδιαιρούνται σε : 1) *όνείρους*, που περιέχουν μηνύματα με συμβολικό περιεχόμενο για το μέλλον και χρήζουν ερμηνείας, 2) *όράματα*, που αποτελούν σαφή αναφορά σε ένα μελλοντικό γεγονός, και 3) *χρηματισμούς*, κατά τη διάρκεια των οποίων μεταφέρεται στον ονειρευόμενο ένα σαφές μήνυμα από κάποια μορφή³³. Επίσης, και τα *ένύπνια* υποδιαιρούνται σε : 1) *ένύπνια*, που οφείλονται σε κάποια στέρηση ή έντονη επιθυμία του ονειρευόμενου και σχετίζονται μόνο με το παρόν, και 2) *φαντάσματα*, δηλαδή τα ένύπνια που στερούνται σημασίας³⁴.

³³ Dodds, ό.π.: 101.

³⁴ Holowchak, 2002:94-95.

2. ΟΝΕΙΡΟΛΟΓΙΑ

2.1. Η φιλοσοφική προσέγγιση του ονείρου

Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι

Η πρώτη προσπάθεια ορθολογικής αντιμετώπισης του ονείρου φαίνεται να έγινε από τους προσωκρατικούς φιλοσόφους και συγκεκριμένα από τον Ηράκλειτο τον Εφέσιο (περίπου 540 - 480 π.Χ.), ο οποίος τοποθέτησε το φαινόμενο σε ένα πλαίσιο ανεξάρτητο από το θεϊκό και υπερφυσικό στοιχείο. Σύμφωνα με την άποψή του τα όνειρα χαρακτηρίζονται από υποκειμενικότητα³⁵ :

*«Ὁ Ἡράκλειτός φησι τοῖς ἐγρηγορόσιν ἓνα καὶ κοινὸν κόσμον εἶναι,
τῶν δὲ κοιμωμένων ἕκαστον εἰς ἴδιον ἀναστρέφεσθαι»*

[Πλούταρχος, *Περὶ δεισιδαιμονίας*, 166]

*«Ὁ Ἡράκλειτος υποστηρίζει ὅτι γιὰ ὅσους εἶναι ζυπνητοὶ ὑπάρχει
ἓνας καὶ κοινὸς κόσμος, ἐνῶ ὁ καθένας ξεχωριστὰ ἀπὸ αὐτοῦς ποὺ
κοιμούνται ἀποσύρεται σὲ ἓναν ἰδιωτικὸ (κόσμο)»*

[Μετάφραση]

Ο Ηράκλειτος, λοιπόν, πιστεύει ότι ο κόσμος του κοιμώμενου είναι καθαρά προσωπικός και αποκομμένος από τον υπόλοιπο εξωτερικό κόσμο. Μάλιστα, θεωρεί πως κατά τη διάρκεια του ύπνου υπερिशύει στον οργανισμό το υδάτινο στοιχείο, όπως συμβαίνει σε κατάσταση μέθης, γι' αυτό και η γνώση που προέρχεται από τα όνειρα δεν έχει την ίδια αξία με αυτή που προκύπτει όταν ο άνθρωπος είναι σε εγρήγορση³⁶. Επομένως, εφόσον ισχυρίζεται πως η αλήθεια υπάρχει μόνο σε ό,τι αντιλαμβάνονται όλοι

³⁵ Dodds, ὀ.π.: 109.

³⁶ Lieshout, ὀ.π.: 67-85

από κοινού³⁷, αμφισβητεί την αξιοπιστία της ονειρικής εμπειρίας, αποκλείει την ύπαρξη αντικειμενικών ονείρων και αντιλαμβάνεται το όνειρο ως διαδικασία προσωπική.

Με παρόμοιο τρόπο προσέγγισε το ζήτημα και ο Δημόκριτος ο Αβδηρίτης (περίπου 470-380 π.Χ.)³⁸. Αυτός, βέβαια, δεν απέρριψε τα αντικειμενικά όνειρα, αλλά προσπάθησε να εξηγήσει με τη λογική τη γένεση του ονειρικού φαινομένου:

«ὁ φησι Δημόκριτος, ἔγκαταβυσσοῦσθαι τὰ εἶδωλα διὰ τῶν πόρων εἰς τὰ σώματα καὶ ποιεῖν τὰς κατὰ τὸν ὕπνον ὄψεις ἐπαναφερόμενα: φοιτᾶν δὲ ταῦτα πανταχόθεν ἀπιόντα [...] οὐ μόνον ἔχοντα μορφοειδεῖς τοῦ σώματος ἐκμεμαγμένας ὁμοιότητας [...] ἀλλὰ καὶ τῶν κατὰ ψυχὴν κινήματων καὶ βουλευμάτων ἐκάστῳ καὶ ἠθῶν καὶ παθῶν ἐμφάσεις ἀναλαμβάνοντα συνεφέλκεσθαι, καὶ προσπίπτοντα μετὰ τούτων ὥσπερ ἔμψυχα φράζειν καὶ διαγγέλλειν τοῖς ὑποδεχομένοις τὰς τῶν μεθιέντων αὐτὰ δόξας καὶ διαλογισμοὺς καὶ ὀρμάς»

[Πλούταρχος, *Συμποσιακά*, 8, 10,2.]

«αὐτό που λέει ο Δημόκριτος. ὅτι οἱ εἰκόνες περνοῦν μέσα ἀπὸ τοῦς πόρους στα εσώτερα μέρη τοῦ σώματος, καὶ μεταφερόμενες προκαλοῦν ὄνειρα, καὶ ὅτι οἱ εἰκόνες αὐτές προκύπτουν ἀπὸ κάθε πράγμα [...] καὶ ὅτι οἱ εἰκόνες αὐτές δεν μεταφέρουν μόνο τὴ μορφή καὶ τὴν ὁμοιότητα τῶν σωμάτων [...] ἀλλὰ καὶ τὶς κινήσεις καὶ τὶς σκέψεις καὶ τὰ πάθη τῆς ψυχῆς, καὶ μαζί με αὐτές που εἰσέρχονται στα σώματα, σαν νὰ ἦταν ζωντανὰ πράγματα, ἀνακαλύπτουν σ' αὐτούς που τὶς δέχονται τὶς σκέψεις καὶ τὶς κλίσεις τῶν προσώπων ἀπὸ ὅπου προέρχονται»

[Μετάφραση: Φιλολογική Ομάδα Κάκτου]

³⁷ «διὸ δεῖ ἔπεσθαι τῶ (ζυνῶ, τουτέστι) τῶ κοινῶ· ζυνὸς γὰρ ὁ κοινός· τοῦ λόγου δ' ἐόντος ζυνοῦ ζώουσιν οἱ πολλοὶ ὡς ἰδίαν ἔχοντες φρόνησιν», Ηράκλειτος, fr.B2.

³⁸ Σύμφωνα με τον Διογένη Λαέρτιο ο Δημόκριτος είχε γράψει ένα έργο με θέμα τα όνειρα το οποίο είχε τίτλο *Περί Εἰδώλων ἢ Περί Προνοίας*, βλ. *Βίοι καὶ γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκιμησάντων*, 9.47.

Ο Δημόκριτος αναπτύσσοντας τη θεωρία του αναφέρει ότι τα όνειρα δημιουργούνται καθώς οι εικόνες των προσώπων και των πραγμάτων του εξωτερικού κόσμου διαπερνούν τους πόρους του ανθρώπινου σώματος και εισέρχονται σε αυτό. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι χρησιμοποιεί τη λέξη *εἶδωλον* για τις εικόνες που σχηματίζονται κατά τη διάρκεια του ονείρου, ενώ για το ίδιο το φαινόμενο του ονείρου τη λέξη *ὄψις*. Δηλαδή στην περιγραφή του ένας όρος που συνδέεται στενά με το αντικειμενικό όνειρο (*εἶδωλον*) συνυπάρχει με έναν όρο που παραπέμπει στο υποκειμενικό όνειρο (*ὄψις > ὄρω*)³⁹. Επίσης, υποστηρίζει ότι τα *εἶδωλα* αποτυπώνουν όχι μόνο την εικόνα, αλλά και την ψυχική κατάσταση των σωμάτων από τα οποία προέρχονται και επηρεάζουν τη συνείδηση και τον ψυχισμό του κοιμώμενου⁴⁰.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθούν και οι απόψεις κάποιων άλλων προσωκρατικών φιλοσόφων σχετικά με τα όνειρα και τις αιτίες που προκαλούν τον ύπνο. Ο Ξενοφάνης ο Κολοφώνιος (περίπου 570-470 π.Χ.) δεν αποδέχτηκε την μαντεία, ούτε την ονειρομαντεία και αμφισβήτησε το προφητικό περιεχόμενο των ονείρων⁴¹. Ο Παρμενίδης ο Ελεάτης (περίπου 515-449 π.Χ.) και ο Εμπεδοκλής ο Ακραγαντινός (περίπου 492-423 π.Χ.) διατύπωσαν την άποψη ότι ο ύπνος επέρχεται στον άνθρωπο όταν το αίμα ψύχεται⁴². Επίσης, ο Αλκμαίων ο Κροτωνιάτης (5^{ος} αιώνα; π.Χ.) και ο Διογένης ο Απολλωνιάτης (5^{ος} αιώνας π.Χ.) συσχέτισαν τον ύπνο με την κυκλοφορία του αίματος, ισχυριζόμενοι ότι ο ύπνος προκαλείται όταν το αίμα υποχωρεί από τα αιμοφόρα αγγεία, ενώ η παύση του ύπνου όταν το αίμα επιστρέφει σε αυτά⁴³. Τέλος, ο ατομιστής Λεύκιππος (5^{ος} αιώνας π.Χ.)

³⁹ Lieshout, ό.π.: 85-97.

⁴⁰ Dodds, ό.π.: 109-110.

⁴¹ «*ut de antiquissimis loquar, Colophonius Xenophanes unus, qui deos esse diceret, divinationem funditus sustulit*», Cicero, *De Divinatione*, I.5.

⁴² «*Εμπεδοκλής τὸν θάνατον γεγενῆσθαι διαχωρισμὸν τοῦ πυρώδους καὶ γεώδους, ἐξ ὧν ἡ σύγκρισις τῶ ἀνθρώπῳ συνεστάθη: ὥστε κατὰ τοῦτο κοινὸν εἶναι τὸν θάνατον σώματος καὶ ψυχῆς: ὕπνον δὲ γίνεσθαι διαχωρισμὸν τοῦ πυρώδους*», (Ψευδο)Πλούταρχος, *Περὶ τῶν ἀρεσκόντων φιλοσόφοις φυσικῶν δογμάτων*, 5,25, «*De somno prius disputemus, post, mortem qualiter anima decurrat. non utique extranaturale est somnus, ut quibusdam philosophis placet, cum ex his eum deputant causis quae praeter naturam haberi videntur ... Empedocles et Parmenides refrigerationem*», Tertullianus, *De Anima*, 43.

⁴³ «*Αλκμαίων ἀναχωρήσει τοῦ αἵματος εἰς τὰς αἰμόρρους φλέβας ὕπνον γίνεσθαι φησι, τὴν δ' [p.67] ἐξέγερσιν διαχύσει, τῇ δὲ παντελεῖ ἀναχωρήσει θάνατον. [...] Διογένης, εἰ ἐπὶ πᾶν τὸ αἷμα διαχεόμενον πληρώσει μὲν τὰς φλέβας τὸν δ' ἐν αὐταῖς περιεχόμενον ἀέρα ὥσει εἰς τὰ στέρνα καὶ τὴν ὑποκειμένην γαστέρα, ὕπνον γεγενῆσθαι καὶ θερμότερον ὑπάρχειν τὸν θώρακα ἐὰν δ' ἅπαν τὸ ἀερῶδες ἐκ τῶν φλεβῶν ἐκλίπη, θάνατον συντυγχάνειν.* (Ψευδο)Πλούταρχος, *Περὶ τῶν ἀρεσκόντων φιλοσόφοις φυσικῶν δογμάτων*, 5,24.

υποστήριξε ότι ο ύπνος προκαλείται όταν η παραγωγή μικρών ατόμων στο σώμα είναι πιο μεγάλη από την ψυχική θερμότητα⁴⁴.

Πλάτωνας

Στα επόμενα χρόνια έντονο ενδιαφέρον για τα όνειρα έδειξε και ο Πλάτωνας (περίπου 427-348 π.Χ.), γεγονός που επιβεβαιώνεται από τις πολυάριθμες αναφορές μέσω των έργων του στο φαινόμενο του ύπνου και του ονείρου⁴⁵. Ο Πλάτωνας δεν συνέθεσε κάποιο έργο με κεντρικό θέμα τα όνειρα, γι' αυτό και οι απόψεις του δεν είναι πάντοτε σαφείς και εύκολα προσδιορίσιμες. Τοποθετώντας τες, όμως, σε ένα γενικό πλαίσιο μπορούμε να πούμε ότι ο φιλόσοφος επιχείρησε να δώσει για το όνειρο έναν ορισμό και μία λογική εξήγηση συνδέοντάς το με την αίσθηση της όρασης. Ακόμη, φαίνεται να συμφωνεί με την άποψη του Ηράκλειτου, αναγνωρίζοντας ένα βαθμό ιδιωτικότητας στον κόσμο του κοιμώμενου. Αντιμετώπισε, επίσης, τα όνειρα ως τρόπο γνώσης της αλήθειας αλλά και ως σημεία ενδεικτικά για τις ανθρώπινες επιθυμίες. Επιπλέον, αποδέχθηκε τη θεϊκή προέλευση ορισμένων ονείρων, θεωρώντας τα διάυλο επικοινωνίας μεταξύ ανθρώπων και θεών, και το προφητικό τους περιεχόμενο, όμως μόνο υπό το πρίσμα της λογικής ερμηνείας.⁴⁶ Προκειμένου να παρουσιαστούν οι απόψεις που προαναφέρθηκαν κρίνεται απαραίτητο η ανάλυσή τους να περιοριστεί στα χωρία των έργων που τις αποδίδουν με τη μεγαλύτερη δυνατή σαφήνεια. Παράλληλα θα γίνει κατανοητό ότι ο Πλάτωνας, ανάλογα με την άποψη που διατύπωνε, προσπαθούσε να προσεγγίσει το φαινόμενο από διαφορετική κάθε φορά οπτική γωνία.

Προσπαθώντας να περιγράψει το ονειρικό φαινόμενο διατυπώνει έναν ορισμό και, εστιάζοντας στον τρόπο με τον οποίο το όνειρο γίνεται αντιληπτό από τον κοιμώμενο, ο Πλάτωνας στη *Πολιτεία*, διά στόματος Σωκράτη, γράφει:

⁴⁴ «Λεύκιππος οὐ μόνον σώματος γίνεσθαι, ἀλλὰ κράσει τοῦ λεπτομεροῦς πλείονι τῆς ἐκκράσεως τοῦ ψυχικοῦ θερμοῦ, τὸν πλεονασμὸν αἴτιον θανάτου: ταῦτα δ' εἶναι πάθη σώματος οὐ ψυχῆς.» (Ψευδο)Πλούταρχος, *Περὶ τῶν ἀρεσκόντων φιλοσόφοις φυσικῶν δογμάτων*, 5, 25

⁴⁵ Lieshout, ὀ.π.: 103-104.

⁴⁶ Vegléris, 1982.

«τὸ ὄνειρώττειν ἄρα οὐ τὸδε ἐστίν, ἐάντε ἐν ὕπνῳ τις ἐάντ’
ἐγρηγορῶς τὸ ὁμοιόν τῳ μὴ ὁμοιον ἀλλ’ αὐτὸ ἠγῆται εἶναι ᾧ ἔοικεν»

[Πολιτεία, 476c-476d]

«τί ἄλλο σημαίνει να ονειρεύεται κανείς, παρά αν είτε στον ύπνο
του είτε ζύπνιος, ένα πράγμα που είναι ὁμοιο με κάτι δεν το νομίζει
ὁμοιο, ἀλλά το παίρνει για το ἴδιο πράγμα που του μοιάζει»

[Μετάφραση: Ι. Γρυπάρης]

Περιγράφει, λοιπόν, την ονειρική εμπειρία ως λανθασμένη ταύτιση μιας πραγματικής κατάστασης με μία ὁμοιά της κατάσταση⁴⁷. Στη συνέχεια του κειμένου συνδέει το ὄνειρο με την υποκειμενική γνώμη (δόξα), η οποία εξαρτάται ἄμεσα από την κρίση του κάθε κοιμώμενου⁴⁸. Ο ορισμός αυτός, που είναι αρκετά γενικός, μπορεί να συμπληρωθεί από την ἄποψη που εντοπίζεται στον *Θεαίτητο* :

«λείπεται δὲ ἐνυπνίων τε περὶ καὶ νόσων τῶν τε ἄλλων καὶ μανίας,
ὅσα τε παρακούειν ἢ παρορᾶν ἢ τιᾶλλο παραισθάνεσθαι λέγεται.»

[Θεαίτητος, 157e]

«οἱ ὄνειρώττοντες ψευδῆ δοξάζουσιν»

[Θεαίτητος, 158b]

«Λείπει το μέρος του λόγου για τα ὄνειρα και για τις αρρώστιες, και μεταξύ αυτών και για την τρέλα, και για ὅσα αποκαλούνται παραισθήσεις της ακοῆς ἢ της ὄρασης ἢ τι ἄλλο λέγεται ὅτι υπόκειται σε εσφαλμένες αντιλήψεις»

[Μετάφραση: Κ. Παπαλεξίου]

«ὅσοι ονειρεύονται ἔχουν ψευδεῖς γνώμες»

[Μετάφραση: Κ. Παπαλεξίου]

⁴⁷ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την ἔννοια του ονείρου στον Πλάτωνα ως στρεβλωμένης αντίληψης της πραγματικότητας σε κατάσταση εγρήγορσης βλ. Vegléris, *Platon et le rêve de la nuit* και Kessels, *Studies on the dream in Greek Literature*, 174-193.

⁴⁸ Vegléris, ὁ.π.

Έχοντας, δηλαδή, ως κριτήριο την *αἴσθησιν*, ο Πλάτων φαίνεται να θεωρεί αληθινό μόνο ό,τι αντιλαμβάνεται ο άνθρωπος σε κατάσταση εγρήγορσης σε αντίθεση με όσα αντιλαμβάνεται στη διάρκεια του ύπνου, τα οποία χαρακτηρίζει ψευδή. Επομένως, το όνειρο είναι μία υποκειμενική ψευδαίσθηση εντελώς διαφορετική από την αλήθεια που υπάρχει στην εξωτερική πραγματικότητα⁴⁹. Στο σημείο αυτό εντοπίζεται και η συμφωνία του Πλάτωνα με τον Ηράκλειτο⁵⁰.

Επειδή το βασικό αισθητήριο όργανο που εμπλέκεται στη δημιουργία των ονειρικών εικόνων είναι οι οφθαλμοί, είναι σημαντικό να παρουσιαστεί – έστω και συνοπτικά – η στενή σχέση των ονείρων με την όραση, όπως την απέδωσε ο Πλάτωνας σε ένα εκτενές χωρίο στον *Τίμαιο*⁵¹. Στο χωρίο αυτό αρχικά περιγράφονται οι οφθαλμοί και η διαδικασία της όρασης και στη συνέχεια ακολουθεί η περιγραφή δημιουργίας των ονειρικών εικόνων. Ο Πλάτωνας υποστηρίζει ότι τα όνειρα προκαλούνται από ορισμένες εσωτερικές κινήσεις που λαμβάνουν χώρα στον οργανισμό την ώρα του ύπνου. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι, κατά τη διάρκεια της εγρήγορσης, μεταφέρονται μέσω της όρασης στην ψυχή του ανθρώπου οι εικόνες των ορατών αισθητών αντικειμένων. Όταν, όμως, τύχει τα οπτικά αυτά ερεθίσματα να μην φτάσουν στην ψυχή, τότε κατά τη διάρκεια του ύπνου κινούνται στο σώμα και γίνονται αντιληπτά από την ψυχή ως όνειρα. Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως αναφέρει ο Πλάτωνας, οι εσωτερικές κινήσεις ενδέχεται να προκληθούν από διάφορες σωματικές διαταραχές ή από τα ζητήματα που απασχολούν την ψυχή λίγο πριν τον ύπνο⁵².

Προσεγγίζοντας το όνειρο ως φαινόμενο ψυχολογικό, ο φιλόσοφος, εξέτασε τη σύνδεσή του με την ψυχή και τις επιπτώσεις που έχει σε αυτήν. Παρόλο που η ονειρική εμπειρία θεωρείται απατηλή, εφόσον ο κοιμώμενος αντιλαμβάνεται τις εικόνες της πραγματικότητας καλυμμένες από τον μανδύα της προσωπικής του κρίσης, δεν στερείται συναισθημάτων. Όπως δηλώνεται καθαρά στον *Φίληβο* :

⁴⁹ Vegléris, ό.π.

⁵⁰ Amato, 2022.

⁵¹ *Τίμαιος*, 45d – 47c

⁵² Holowchak, ό.π.: 28-31.

«οὔτε δὴ ὄναρ οὔθ' ὕπαρ, ὡς φήσ, ἐστὶν οὔτ' ἐν μανίαις οὔτ' ἐν παραφροσύναις οὐδεὶς ἔσθ' ὅστις ποτὲ δοκεῖ μὲν χαίρειν, χαίρει δὲ οὐδαμῶς, οὐδ' αὖ δοκεῖ μὲν λυπεῖσθαι, λυπεῖται δ' οὔ»

[Φίληβος, 36e]

«Οὔτε λοιπὸν στο ὄνειρο μήτε στον ζύπνιο, ὅπως λες, μήτε σε κατάσταση μανίας και παραφροσύνης δεν μπορεί κανείς να νομίζει ὅτι χαίρεται, ενώ δεν χαίρεται καθόλου, μήτε πάλι να νομίζει πως λυπάται, χωρίς να λυπάται»

[Μετάφραση: Φιλολογική Ομάδα Κάκτου]

τα συναισθήματα που βιώνονται στα όνειρα είναι πραγματικά και ίσως η παρουσία αυτών των συναισθημάτων δημιουργεί την πεποίθηση πως το περιεχόμενο των ονείρων είναι πραγματικό⁵³. Γίνεται, λοιπόν, φανερό η άμεση σχέση των ονείρων με την ψυχή, από την οποία γεννώνται τα συναισθήματα. Η σχέση αυτή παρουσιάζεται αναλυτικά στην *Πολιτεία*, όπου περιγράφεται η τριμερής διαίρεση της ψυχής, και ο τρόπος με τον οποίο το κάθε μέρος καθορίζει το είδος των ονείρων.

Η ψυχή, σύμφωνα με τον Πλάτωνα, αποτελείται από το λογιστικόν, το θυμοειδές και το ἐπιθυμητικόν μέρος. Από αυτά, το λογιστικόν σχετίζεται με τη σκέψη και με όλες τις λογικές λειτουργίες, γι' αυτό θεωρείται ανώτερο από τα άλλα δύο. Από την άλλη, κατώτερο μέρος είναι το ἐπιθυμητικόν, διότι ευθύνεται για όλες τις επιθυμίες, τις απολαύσεις και τις σωματικές ανάγκες⁵⁴. Ανάμεσά τους βρίσκεται το θυμοειδές, που είναι η έδρα των συναισθημάτων⁵⁵.

⁵³ Vegléris, ὁ.π.

⁵⁴ «Οὐ δὴ ἀλόγως, ἦν δ' ἐγώ, ἀξιόσομεν αὐτὰ διττὰ τε καὶ ἕτερα ἀλλήλων εἶναι, τὸ μὲν ᾧ λογίζεται λογιστικὸν προσαγορευόντες τῆς ψυχῆς, τὸ δὲ ᾧ ἐρᾶ τε καὶ πεινῆ καὶ διψῆ καὶ περὶ τὰς ἄλλας ἐπιθυμίας ἐπτόηται ἀλόγιστόν τε καὶ ἐπιθυμητικόν, πληρώσεών τινων καὶ ἡδονῶν ἐταῖρον», *Πολιτεία*, 439d, «Τὸ μὲν, φαμέν, ἦν ᾧ μανθάνει ἄνθρωπος, τὸ δὲ ᾧ θυμοῦται, τὸ δὲ τρίτον διὰ πολυειδίαν ἐνὶ οὐκ ἔσχομεν ὀνόματι προσεῖπειν [580e] ἰδίῳ αὐτοῦ, ἀλλὰ ὁ μέγιστον καὶ ἰσχυρότατον εἶχεν ἐν αὐτῷ, τούτῳ ἐπωνομάσαμεν· ἐπιθυμητικὸν γὰρ αὐτὸ κεκλήκαμεν διὰ σφοδρότητα τῶν τε περὶ τὴν ἐδωδὴν ἐπιθυμιῶν καὶ πόσιν καὶ ἀφροδίσια καὶ ὅσα ἄλλα τούτοις ἀκόλουθα, καὶ φιλοχρήματον δὴ, ὅτι διὰ χρημάτων μάλιστα ἀποτελοῦνται [581a] αἱ τοιαῦται ἐπιθυμίαι», *Πολιτεία*, 580d-581a.

⁵⁵ «Ταῦτα μὲν τοῖνον, ἦν δ' ἐγώ, δύο ἡμῖν ὠρίσθω εἶδη ἐν ψυχῇ ἐνόητα· τὸ δὲ δὴ τοῦ θυμοῦ καὶ ᾧ θυμούμεθα πότερον τρίτον, ἢ τούτων ποτέρῳ ἂν εἴη ὁμοφύες;», *Πολιτεία*, 439e.

Η τριμερής διαίρεση της ψυχής οδήγησε τον Πλάτωνα να χρησιμοποιήσει τα όνειρα ως εργαλείο για τη διερεύνηση των ανθρώπινων επιθυμιών⁵⁶. Συγκεκριμένα αναφέρει:

«Λέγεις δὲ καὶ τίνας, ἔφη, ταύτας;

Τὰς περὶ τὸν ὕπνον, ἣν δ' ἐγώ, ἐχειρομένας, ὅταν τὸ μὲν ἄλλο τῆς ψυχῆς εὖδῃ, ὅσον λογιστικὸν καὶ ἡμερον καὶ ἄρχον ἐκείνου, τὸ δὲ θηριῶδες τε καὶ ἄγριον, ἢ σίτων ἢ μέθης πλησθέν, σκιρτᾷ τε καὶ ἀπωσάμενον τὸν ὕπνον ζητῆ ἰέναι καὶ ἀποπιμπλάναι τὰ αὐτοῦ ἦθη· οἷσθ' ὅτι πάντα ἐν τῷ τοιοῦτῳ τολμᾷ ποιεῖν, ὡς ἀπὸ πάσης λελυμένον τε καὶ ἀπηλλαγμένον αἰσχύνης καὶ φρονήσεως. μητρί τε γὰρ ἐπιχειρεῖν μείγνυσθαι, ὡς οἶεται, οὐδὲν ὀκνεῖ, ἄλλω τε ὄτφοῦν ἀνθρώπων καὶ θεῶν καὶ θηρίων, μισοφονεῖν τε ὄτιοῦν, βρώματός τε ἀπέχεσθαι μηδενός· καὶ ἐνὶ λόγῳ οὔτε ἀνοίας οὐδὲν ἐλλείπει οὔτ' ἀναισχυντίας»

[Πολιτεία, 571c-571d]

«Και ποιές είναι οι επιθυμίες που λες;

Εκείνες που ξυπνοῦν κατὰ τὸν ὕπνο, ὅταν κοιμάται τὸ ἄλλο μέρος τῆς ψυχῆς που εἶναι λογικό, ἡμερο καὶ ἀξιο νὰ ἀρχει, τὸ ἄλλο δε τὸ κτηνώδες καὶ ἄγριο, ἀφοῦ χορτάσει ἀπὸ φαγητό καὶ μέθη, ἀρχίζει νὰ σκιρτᾷ καὶ, ἀφοῦ ἀποδιώξει τὸν ὕπνο, ζητάει νὰ διαφύγει καὶ νὰ ικανοποιήσῃ τις ορέξεις του· ξέρεις ὅτι τίποτα δὲν ὑπάρχει που νὰ μὴν τολμᾷ νὰ τὸ κάνει τότε, σαν νὰ ἔχει λυθεῖ καὶ ἀποτινάξῃ κάθε χαλινὸ ντροπῆς καὶ φρόνησης. Δὲν διστάζει νὰ ἐπιχειρεῖ, καθὼς φαντάζεται οποιαδήποτε βδελυρία, χωρὶς νὰ κάνει διάκριση μητέρας ἢ ἄλλου οποιουδήποτε ἀνθρώπου ἢ θεοῦ ἢ ζώου, φόνους νὰ διαπράττει ἀποτρόπαιους καὶ ἀπὸ κανένα φαγητό νὰ μὴν ἀποτραβιέται· μ' ἕναν λόγο δὲν ὑπάρχει παραφροσύνη καὶ ἀναισχυντία που νὰ τὴν ἀφήνει»

[Μετάφραση: Ι. Γρυπάρης]

⁵⁶ Lieshout, ὁ.π.: 110.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι το είδος των ονείρων εξαρτάται από το μέρος της ψυχής που είναι εν ενεργεία όσο διαρκεί ο ύπνος. Και, εφόσον, μαζί με τον ύπνο επέρχεται και η χαλάρωση του λογιστικού μέρους, που περιορίζει τις επιθυμίες κατά την εγρήγορση, στα όνειρα, ως επί το πλείστον, ενεργοποιείται και διεγείρεται το *επιθυμητικόν*⁵⁷. Αυτό καθορίζει τα όνειρα, απαλλαγμένο από τη λογική και από κάθε φραγμό, φέρνει στην επιφάνεια τα ένστικτα του ονειρευόμενου και δημιουργεί εικόνες που θα ικανοποιήσουν τις βαθύτερες επιθυμίες του⁵⁸. Επομένως, το όνειρο, που από μία άλλη σκοπιά παρουσιάστηκε ως απατηλό και ως παραμορφωτικός φακός της αληθινής πραγματικότητας, τώρα, μέσα από μία ψυχολογική θεώρηση φαίνεται να ανοίγει ένα δρόμο για τα μύχια της ανθρώπινης ψυχής, μια βασιλική οδό προς το ασυνείδητο, όπως τα χαρακτήρισε ο Φρόντ⁵⁹.

Φυσικά, κατά τη διάρκεια του ύπνου, υπό προϋποθέσεις, είναι δυνατόν να ενεργοποιηθεί και κάποιο από τα άλλα δύο μέρη της ψυχής και να επηρεάσει αντίστοιχα τα όνειρα :

«Όταν δέ γε οἶμαι ὑγιεινῶς τις ἔχη αὐτὸς αὐτοῦ καὶ σωφρόνως, καὶ εἰς τὸν ὕπνον ἴη τὸ λογιστικὸν μὲν ἐγείρας ἑαυτοῦ καὶ ἐστιάσας λόγων καλῶν καὶ σκέψεων, εἰς σύννοιαν αὐτὸς αὐτῷ ἀφικόμενος, τὸ ἐπιθυμητικὸν δὲ μήτε ἐνδεία δοῦς μήτε πλησμονῆ, ὅπως ἂν κοιμηθῆ καὶ μὴ παρέχη θόρυβον τῷ βελτίστῳ χαῖρον ἢ λυπούμενον, ἀλλ' ἔᾶ αὐτὸ καθ' αὐτὸ μόνον καθαρὸν σκοπεῖν καὶ ὀρέγεσθαι τοῦ αἰσθάνεσθαι ὃ μὴ οἶδεν, ἢ τι τῶν γεγονότων ἢ ὄντων ἢ καὶ μελλόντων, ὡσαύτως δὲ καὶ τὸ θυμοειδὲς πραῦνας καὶ μὴ τισιν εἰς ὄργας ἔλθων κεκινημένῳ τῷ θυμῷ καθεύδῃ, ἀλλ' ἡσυχάσας μὲν τῶ δύο εἶδη, τὸ τρίτον δὲ κινήσας ἐν ᾧ τὸ φρονεῖν ἐγγίγνεται, οὕτως ἀναπαύηται, οἶσθ' ὅτι τῆς τ' ἀληθείας ἐν τῷ τοιοῦτῳ μάλιστα ἄπτεται καὶ ἥκιστα παράνομοι τότε αἱ ὄψεις φαντάζονται τῶν ἐνυπνίων»

[Πολιτεία, 571d-572b]

⁵⁷ Vegléris, ὁ.π.

⁵⁸ Στο χωρίο αυτό περιέχονται ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις του ονείρου παρόμοιες με αυτές που διατυπώθηκαν από τον Φρόντ, βλ. Kofman, *Miroir et mirages oniriques*, σελ. 127-135.

⁵⁹ Vegléris, ὁ.π.

«Όταν όμως ένας άνθρωπος έχει ρυθμίσει τη διαίτά του με τους κανόνες της υγιεινής και της σωφροσύνης· όταν, πριν παραδοθεί στον ύπνο, ξυπνάει το λογιστικό μέρος της ψυχής του και το θρέφει με καλούς λόγους και σκέψεις και συγκεντρώνει σ' αυτές όλη τη διάνοιά του· όταν, χωρίς ούτε να στερήσει ούτε να παραφορτώσει το επιθυμητικό, του παραχωρεί όσο ακριβώς του χρειάζεται για ν' αποκοιμηθεί και να μην έρχεται να διαταράσσει το καλύτερο μέρος της ψυχής με τη χαρά του ή τη λύπη του, αλλά το αφήνει μόνο του και ανεπηρέαστο να αναζητεί και να λαχταράει να νιώσει ό,τι δεν γνωρίζει, ή από τα περασμένα ή από τα παρόντα ή από τα μέλλοντα· όταν επίσης αυτός ο άνθρωπος κατευνάσει το θυμοειδές μέρος της ψυχής του και κοιμηθεί χωρίς να έχει την καρδιά του ταραγμένη από οργή εναντίον άλλων· όταν τέλος καθησυχάσει αυτά τα δύο μέρη της ψυχής κρατώντας άγρυπνο μόνο το τρίτο όπου εδράζει η φρόνηση, κι έτσι αναπαυθεί, ξέρεις βέβαια ότι τότε το πνεύμα του εγγίζει όσο γίνεται περισσότερο την αλήθεια και κάθε άλλο παρά φαντασίες παράνομες του παρουσιάζονται στα όνειρά του»

[Μετάφραση: Ι. Γρυπάρης]

Άρα, οι ενέργειες που λαμβάνουν χώρα κατά την εγρήγορση είναι καθοριστικές. Αυτό ισχύει διότι το *επιθυμητικόν* μέρος κυριαρχεί στα όνειρα, όταν στην καθημερινότητα οι βιολογικές ανάγκες έχουν ικανοποιηθεί είτε σε υπερβολικό βαθμό είτε καθόλου. Με τη σειρά του το *θυμοειδές* μέρος διεγείρεται στον ύπνο όταν πριν από αυτόν έχουν ταραχθεί τα συναισθήματα. Απαραίτητες προϋποθέσεις για την επικράτηση του *λογιστικού* μέρους είναι να παραμείνουν ανενεργά τα άλλα δύο και να τροφοδοτηθεί όσο γίνεται το ίδιο. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί με την ισορροπημένη διατροφή, την φιλήσυχη κοινωνική ζωή και την κατάλληλη εκπαίδευση⁶⁰.

Ο Πλάτωνας πίστευε ότι όλοι οι άνθρωποι διαθέτουν άγρια και θηριώδη ένστικτα, γεγονός που αντικατοπτρίζεται στα όνειρα και είναι στοιχείο ενδεικτικό για την ηθική

⁶⁰ Lieshout, ό.π.: 110-113.

στάση του καθενός και, κατ' επέκταση, για το επίπεδο της εκπαίδευσής του⁶¹. Παράλληλα, όμως, θεωρούσε πως με προσπάθεια και εκπαίδευση θα ήταν δυνατό να αφυπνιστεί το λογιστικόν μέρος της ψυχής και να κυριαρχήσει στον ύπνο⁶², ώστε ο κοιμώμενος να είναι σε θέση να ελέγχει τα όνειρά του και, καθώς ονειρεύεται, να έρχεται σε επαφή με την γνώση και την αλήθεια⁶³.

Ο τρίτος τρόπος με τον οποίο ο Πλάτωνας επιχείρησε να προσεγγίσει το ονειρικό φαινόμενο είναι η σύνδεσή του με το θεϊκό στοιχείο, αφού δεν έμεινε ανεπηρέαστος από την διαδεδομένη αντίληψη που απέδιδε σε ορισμένα όνειρα θεϊκή προέλευση⁶⁴. Αυτή η μεταφυσική προσέγγιση εντοπίζεται με δύο διαφορετικές εκδοχές, είτε, δηλαδή, τα όνειρα μεταφέρουν κάποιο μήνυμα από τους θεούς στους ανθρώπους, είτε αποτελούν μέσο μαντείας και είναι προφητικά. Στην πρώτη περίπτωση ανήκουν τα όνειρα που αποδίδονται στον Σωκράτη και το περιεχόμενό τους αφορά κάποια θεϊκή συμβουλή ή καθοδήγηση⁶⁵. Αξίζει να σημειωθεί η άποψη του Πλάτωνα ότι τα θεόπεμπτα όνειρα δεν έχουν στόχο να εξαπατήσουν τους ανθρώπους⁶⁶. Στην δεύτερη περίπτωση, που αφορά τη μαντική, τα όνειρα μεταφέρουν λογικά μηνύματα του νου στην επιφάνεια του ήπατος, όπου σύμφωνα με την πλατωνική θεωρία εδράζεται το *επιθυμητικόν* μέρος της ψυχής⁶⁷. Παράλληλα, όταν το λογιστικόν μέρος βρίσκεται σε αδράνεια, το ήπαρ λαμβάνει μηνύματα για το παρόν, το παρελθόν και το μέλλον. Καθώς, όμως, το *επιθυμητικόν* αδυνατεί να κατανοήσει αυτά τα μηνύματα, η ερμηνεία τους επιτυγχάνεται μόνο με τη βοήθεια της λογικής, όταν αυτή επανέλθει κατά την αφύπνιση⁶⁸. Συνεπώς, τα όνειρα κατά τον Πλάτωνα μπορούν με ασφάλεια να προβλέψουν το μέλλον, εφόσον αναλυθούν με βάση τη λογική⁶⁹.

⁶¹ Vegléris, ό.π.

⁶² Ο Stewart (2002) αναφέρει ότι σύμφωνα με την επικρατούσα κατά την αρχαιότητα αντίληψη μόνο οι άνδρες μπορούσαν να χαλιναγωγήσουν τα πάθη τους, ενώ οι γυναίκες, λόγω της γυναικείας φυσιολογίας τους, θεωρούνταν έρμαια των ακόλαστων επιθυμιών τους.

⁶³ Vegléris, ό.π.

⁶⁴ Vegléris, ό.π.

⁶⁵ *Απολογία*, 29a-29b, *Κρίτων*, 44a-44c, *Φαίδων*, 60e-61b.

⁶⁶ Vegléris, ό.π.

⁶⁷ Ο Πλάτωνας πρότεινε μία αντιστοίχιση των μερών της ψυχής με κάποια σημεία του σώματος. Τοποθέτησε το λογιστικόν μέρος στο κεφάλι, το *θυμοειδές* στην περιοχή του στήθους και το *επιθυμητικόν* στο ήπαρ. Έτσι, το *επιθυμητικόν* μέρος δεν συνδέεται με το λογιστικόν και στερείται λογικής και νοημοσύνης, *Τίμαιος*, 69c-70a.

⁶⁸ *Τίμαιος*, 69c-77b.

⁶⁹ Vegléris, ό.π.

Αριστοτέλης

Αυτός που προσπάθησε οργανωμένα και συστηματικά να διερευνήσει το φαινόμενο του ονείρου ήταν ο Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.). Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος συνέθεσε τρεις πραγματείες για τα όνειρα και τον ύπνο, *Περί ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως*, *Περί ἐνυπνίων* και *Περί τῆς καθ' ὕπνον μαντικῆς*, οι οποίες ανήκουν στη συλλογή *Μικρά Φυσικά* και λειτουργούν συμπληρωματικά στο έργο του *Περί ψυχῆς*⁷⁰. Με τρόπο μεθοδικό, τεκμηριώνοντας τις απόψεις του στηριζόμενος στην προσωπική παρατήρηση και τη λογική και παραθέτοντας παραδείγματα, προσέγγισε το φαινόμενο και προσπάθησε να το ερμηνεύσει με όρους φυσιοκρατικούς. Επιχείρησε, δηλαδή, να παρουσιάσει τον ύπνο και το όνειρο ορίζοντας το περιεχόμενο της κάθε έννοιας, προσδιορίζοντας τα αίτια της γένεσής τους και περιγράφοντας τον τρόπο με τον οποίο εκδηλώνονται. Δεν αρνήθηκε την ύπαρξη προφητικών ονείρων, αλλά απέρριψε τη θεϊκή τους προέλευση.

Σε πρώτο επίπεδο ο Αριστοτέλης ασχολήθηκε με το φαινόμενο του ύπνου, εφόσον πρόκειται για τη συνθήκη υπό την οποία εκδηλώνονται τα όνειρα και με δεδομένο ότι αυτές οι δύο καταστάσεις είναι μεταξύ τους στενά συνδεδεμένες :

«ὕποκείσθω μὲν οὖν, ὅπερ ἐστὶ καὶ φανερόν, ὅτι τοῦ αἰσθητικοῦ τὸ πάθος, εἴπερ καὶ ὁ ὕπνος· οὐ γὰρ ἄλλω μὲν τινι τῶν ζώων ὑπάρχει ὁ ὕπνος, ἄλλω δὲ τὸ ἐνυπνιάζειν, ἀλλὰ τῷ αὐτῷ.»

[*Περί ἐνυπνίων*, 1, 459a]

«Ἄς υποθεθεῖ αὐτό ακριβῶς που εἶναι φανερό, ὅτι τὸ ὄνειρο εἶναι ἓνα πάθος τοῦ αἰσθητικοῦ, αφοῦ εἶναι ἀλήθεια ὅτι τέτοιο εἶναι καὶ ὁ ὕπνος· γιατί δεν ανήκει στο ἓνα ἀπὸ τὰ ζῶα ὁ ὕπνος καὶ στο ἄλλο ἡ ονειρέυση, ἀλλὰ στο ἴδιο ζῶο»

[Μετάφραση : Σωτηράκης Ν. – Ευσταθίου Α.]

Στο έργο του *Περί ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως*, που προηγείται των άλλων δύο, ο Αριστοτέλης εξετάζει τον ύπνο σε συνάρτηση με την εγρήγορση. Χαρακτηρίζει τον ύπνο

⁷⁰ Gallop, 1996:4.

ως «στέρησίς τις τῆς ἐγρηγόρσεως»⁷¹ και συνδέει αυτές τις δύο καταστάσεις του σώματος με το *αἰσθητικόν*⁷² μέρος της ψυχῆς⁷³. Μάλιστα, τις θεωρεί αντίθετες μεταξύ τους, καθώς στην περίπτωση της εγρηγόρησης οι αισθήσεις του οργανισμού είναι ενεργοποιημένες ενώ σε κατάσταση ύπνου αδρανούν⁷⁴. Κατόπιν, εξηγεί ότι και οι δύο διαδικασίες προέρχονται από την καρδιά, την οποία ονομάζει «κύριον αἰσθητήριον»⁷⁵, και είναι διαρκώς εναλλασσόμενες. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι ο ύπνος προκύπτει όταν επέρχεται κόπωση και ατονεί η λειτουργία της καρδιάς και, κατά συνέπεια, εξασθενούν και τα υπόλοιπα αισθητήρια ὄργανα⁷⁶. Ἐμμεσα, δηλαδή, ορίζει τον ύπνο ως υπολειτουργία ή καταστολή των αισθήσεων. Στη συνέχεια, περιγράφει με ὄρους βιολογίας, αναφερόμενος στην πρόσληψη τροφῆς, την πέψη και την κίνηση του αίματος, τη διαδικασία με την οποία προκαλείται ο ύπνος στον οργανισμό⁷⁷. Προχωρώντας εντοπίζει ως τελικό αίτιο, ως σκοπό, του ύπνου τη συντήρηση του οργανισμού μέσω της ανάπαυσης, γι' αυτό και υποστηρίζει ότι ο ύπνος είναι αναγκαίος για ὅλα τα ἔμβια ὄντα⁷⁸. Σε αυτή την πραγματεία για τον ύπνο, ο Αριστοτέλης κάνει την πρώτη του αναφορά στο ὄνειρο:

⁷¹ *Περὶ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως*, 1, 453b.

⁷² Πρόκειται για το μέρος της ψυχῆς που σχετίζεται με τις αισθήσεις και την αντιληπτική ικανότητα. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα μέρη και τις δυνάμεις της ψυχῆς κατά τον Αριστοτέλη βλ. Papachristou, *Three Kinds or Grades of Phantasia*, σελ. 20-28.

⁷³ Ὅπως αναφέρει ο Gallop (1996:121), σύμφωνα με τον Αριστοτέλη η ψυχή και το σώμα αποτελούν ένα αδιαίρετο σύνολο, στο οποίο η ψυχή δίνει τη μορφή και το σώμα την ὕλη. Ὄποτε η εγρηγόρηση και ο ύπνος σχετίζονται τόσο με το σώμα, ὅσο και με την ψυχή.

⁷⁴ «ὅ γὰρ τὸν ἐγρηγορότα γνωρίζομεν, τούτω καὶ τὸν καθυπνοῦντα· τὸν δὲ αἰσθανόμενον ἐγρηγορέναι νομίζομεν, καὶ τὸν ἐγρηγορότα πάντα ἢ τῶν ἐξωθῆν τινος αἰσθάνεσθαι ἢ τῶν ἐν αὐτῷ κινήσεων. εἰ τοίνυν τὸ ἐγρηγορέναι ἐν μηδενὶ ἄλλῳ ἐστὶν ἢ τῷ αἰσθάνεσθαι, δῆλον ὅτι ὅ περ αἰσθάνεται, τούτω καὶ ἐγρήγορε τὰ ἐγρηγορότα καὶ καθεῦδει τὰ καθεῦδοντα», *Περὶ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως*, 1, 454a.

⁷⁵ «πάντα γὰρ τὰ ἔναιμα καρδίαν ἔχει, καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς κινήσεως καὶ τῆς αἰσθήσεως τῆς κυρίας ἐντεῦθεν ἐστίν», *Περὶ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως*, 2, 456a.

⁷⁶ «ἀλλ' ὅταν ἡ ἀδυναμία τῆς χρήσεως μῆτ' ἐν τῷ τυχόντι αἰσθητηρίῳ, μῆτε δι' ἣν ἔτυχεν αἰτίαν, ἀλλὰ, καθάπερ εἴρηται νῦν, ἐν τῷ πρώτῳ ὅ αἰσθάνεται πάντων· ὅταν μὲν γὰρ τοῦτ' ἀδυνατήσῃ, ἀνάγκη καὶ τοῖς αἰσθητηρίοις πᾶσιν ἀδυνατεῖν αἰσθέσθαι, ὅταν δ' ἐκείνων τι, οὐκ ἀνάγκη τούτω», *Περὶ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως*, 2, 455b.

⁷⁷ Ὅπως αναφέρει η Papachristou (2014), φαίνεται ότι ο Αριστοτέλης γνώριζε την ἄποψη του Αλκμαίοντα του Κροτωνιάτη σχετικά με το φαινόμενο του ύπνου.

⁷⁸ «πρῶτον μὲν οὖν ἐπειδὴ λέγομεν τὴν φύσιν ἕνεκά του ποιεῖν, τοῦτο δὲ ἀγαθόν τι, τὴν δ' ἀνάπαυσιν παντὶ τῷ πεφυκότι κινεῖσθαι, μὴ δυναμένῳ δ' αἰεὶ καὶ συνεχῶς κινεῖσθαι μεθ' ἡδονῆς, ἀναγκαῖον εἶναι καὶ ὠφέλιμον, τῷ δὲ ὕπνῳ αὐτῇ τῇ ἀληθείᾳ προσάπτουσι τὴν μεταφορὰν ταύτην ὡς ἀναπαύσει ὄντι, ὥστε σωτηρίας ἕνεκα τῶν ζώων ὑπάρχει», *Περὶ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως*, 2, 455b.

«κινούνται δ' ἔνιοι καθεύδοντες καὶ ποιούσι πολλὰ ἐγρηγορικά, οὐ μέντοι ἄνευ φαντάσματος καὶ αἰσθήσεώς τινος· τὸ γὰρ ἐνύπνιον ἔστιν αἴσθημα τρόπον τινά»

[Περὶ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως, 2,456a]

«Μερικοί ὅταν κοιμούνται, κινούνται και κάνουν πολλές πράξεις ἐγρηγόρσεως, ὄχι, ὅμως, χωρίς κάποια παράσταση και κάποια αἰσθησι· γιατί το ὄνειρο κατά κάποιον τρόπο εἶναι αἰσθημα»

[Μετάφραση: Φιλολογική Ομάδα Κάκτου]

σημειώνοντας τη σύνδεση του ονείρου με τις αισθήσεις και τη φαντασία, κάτι που αναλύει στο επόμενο ἔργο του.

Στο *Περὶ ἐνυπνίων* σύγγραμμά του ο φιλόσοφος εξετάζει αναλυτικά τη φύση του ονείρου. Αρχικά, προσπαθεῖ να εντοπίσει αν συνδέεται με το αισθητικό ἢ το νοητικό μέρος της ψυχῆς, διότι, ὅπως αναφέρει, με αυτά τα δύο μπορούμε να αντιληφθούμε και να κατανοήσουμε οτιδήποτε συμβαίνει μέσα μας. Με αυτή του την παρατήρηση φαίνεται να καθιστά σαφές ὅτι θεωρεῖ το ὄνειρο διαδικασία εσωτερική για το υποκείμενο. Αναλύοντας, ὅμως, τη σκέψη του οδηγείται σε ἕνα λογικό «αδιέξοδο»:

«δῆλον ὅτι οὐκ αἰσθανόμεθα οὐδὲν ἐν τοῖς ὕπνοις· οὐκ ἄρα γε τῇ αἰσθήσει τὸ ἐνύπνιον αἰσθανόμεθα. ἀλλὰ μὴν οὐδὲ τῇ δόξῃ· οὐ γὰρ μόνον τὸ προσιόν φαμεν ἄνθρωπον ἢ ἵππον εἶναι, ἀλλὰ καὶ λευκὸν ἢ καλόν· ὧν ἡ δόξα ἄνευ αἰσθήσεως οὐδὲν ἂν φήσειεν, οὗτ' ἀληθῶς οὔτε ψευδῶς. ἐν δὲ τοῖς ὕπνοις συμβαίνει τὴν ψυχὴν τοῦτο ποιεῖν»

[Περὶ ἐνυπνίων, 1,458b]

«προφανῶς, δεν ἔχουμε καμιά αισθητηριακή αντίληψη κατά τη διάρκεια του ὕπνου· τότε συνάγεται ὅτι δεν αντιλαμβανόμαστε το ὄνειρο με την αισθητηριακή αντίληψη. Ὅμως οὔτε με την απλή κρίση το αντιλαμβανόμαστε. Δεν λέμε, δηλαδή, απλῶς ὅτι αυτό που

πλησιάζει είναι άνθρωπος ή άλογο αλλά και ότι είναι λευκό ή ωραίο· σε σχέση με τούτα η δοξασία δεν θα μπορούσε να πει τίποτε, αληθινό ή ψεύτικο, χωρίς αισθητηριακή αντίληψη.»

[Μετάφραση: Φιλολογική Ομάδα Κάκτου]

Αφού, λοιπόν, οι αισθήσεις είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη σκέψη και τη διατύπωση κρίσεων και κατά τη διάρκεια του ύπνου παραμένουν αδρανείς, τότε τα όνειρα δεν σχετίζονται ούτε με το *αισθητικό* ούτε με το *νοητικό* μέρος της ψυχής. Εδώ, βέβαια, εντοπίζεται μία έντονη αντίθεση: παρόλο που το όνειρο γίνεται αντιληπτό ως κάτι ορατό, δηλαδή με την αίσθηση της όρασης, όσο διαρκεί, οι αισθήσεις έχουν παύσει να λειτουργούν⁷⁹. Προσπαθώντας να ξεπεράσει τον σκόπελο ο Αριστοτέλης επανέρχεται στη σχέση του ονείρου με τον ύπνο. Εφόσον ο ύπνος συνδέεται με το *αισθητικό* μέρος της ψυχής, τότε εκ των πραγμάτων συμβαίνει το ίδιο και με το όνειρο⁸⁰. Στο σημείο αυτό εισάγεται η έννοια της *φαντασίας* στον προσδιορισμό του ονείρου.

Για να γίνει κατανοητή η σχέση μεταξύ ονείρου, αισθήσεων και *φαντασίας* είναι απαραίτητο να αναφερθεί εν συντομία η θεωρία του Αριστοτέλη για την *φαντασία* η οποία παρουσιάστηκε αναλυτικά στο έργο του *Περί ψυχής*. Εκεί υποστηρίζει ότι η φαντασία διαφέρει από την αίσθηση και την νόηση, αλλά δε μπορεί να υπάρξει χωρίς την αίσθηση. Τονίζει, μάλιστα, ότι η φαντασία δημιουργεί εικόνες με τη βοήθεια της όρασης και ότι ο καθένας μπορεί να φαντάζεται, όταν το επιθυμήσει⁸¹. Πρόκειται, βέβαια, για ένα είδος όρασης που προκύπτει εσωτερικά και διαφέρει κατά πολύ από την αίσθηση της όρασης στον κόσμο των εμπειριών. Η διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι η όραση που συνδέεται με την φαντασία αντιλαμβάνεται ως ορατό κάτι το οποίο δεν βρίσκεται στο οπτικό πεδίο του

⁷⁹ Ross, 1991:207-208).

⁸⁰ «ὅτι μὲν οὖν οὐκ ἔστι τοῦ δοξάζοντος οὐδὲ τοῦ διανοουμένου τὸ πάθος τοῦτο ὃ καλοῦμεν ἐνυπνιάζειν, φανερόν. ἀλλ' οὐδὲ τοῦ αἰσθανομένου ἀπλῶς· ὁρᾶν γὰρ ἂν ἦν καὶ ἀκούειν ἀπλῶς· αἰσθανομένου ἀπλῶς· ὁρᾶν γὰρ ἂν ἦν καὶ ἀκούειν ἀπλῶς ἀλλὰ πῶς δὴ καὶ τίνα τρόπον, ἐπισκεπτέον. ὑποκείσθω μὲν οὖν, ὅπερ ἔστι καὶ φανερόν, ὅτι τοῦ αἰσθητικοῦ τὸ πάθος, εἴπερ καὶ ὁ ὕπνος· οὐ γὰρ ἄλλω μὲν τινι τῶν ζῶων ὑπάρχει ὁ ὕπνος, ἄλλω δὲ τὸ ἐνυπνιάζειν, ἀλλὰ τῷ αὐτῷ» *Περί ἐνυπνίων*, 1,459a]

⁸¹ «φαντασία γὰρ ἕτερον καὶ αἰσθήσεως καὶ διανοίας, αὕτη τε οὐ γίγνεται ἄνευ αἰσθήσεως, καὶ ἄνευ ταύτης οὐκ ἔστιν ὑπόληψις. ὅτι δ' οὐκ ἔστιν ἡ αὐτὴ [νόησις] καὶ ὑπόληψις, φανερόν. τοῦτο μὲν γὰρ τὸ πάθος ἐφ' ἡμῖν ἔστιν, ὅταν βουλώμεθα (πρὸ ὀμμάτων γὰρ ἔστι τι ποιήσασθαι, ὥσπερ οἱ ἐν τοῖς μνημονικοῖς τιθέμενοι καὶ εἰδωλοποιοῦντες), δοξάζειν δ' οὐκ ἐφ' ἡμῖν· ἀνάγκη γὰρ ἢ ψεύδεσθαι ἢ ἀληθεύειν. ἔτι δὲ ὅταν μὲν δοξάσωμεν δεινόν τι ἢ φοβερόν, εὐθὺς συμπάσχομεν, ὁμοίως δὲ κἂν θαρραλέον· κατὰ δὲ τὴν φαντασίαν ὡσαύτως ἔχομεν ὥσπερ ἂν εἰ θεώμενοι ἐν γραφῇ τὰ δεινὰ ἢ θαρραλέα», *Περί ψυχής*, 3,427b.

υποκειμένου. Με άλλα λόγια, η φαντασία ενεργοποιείται από τα ερεθίσματα των αισθήσεων και βάσει αυτών δημιουργεί εικόνες, όταν πια τα ερεθίσματα απουσιάζουν⁸². Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο Αριστοτέλης θεωρεί τη φαντασία μέρος της αίσθησης αλλά της αποδίδει μία διάσταση έντονα εσωτερική.

Προκειμένου να δείξει τη σχέση του ονείρου με τη φαντασία ο φιλόσοφος αναφέρει :

«καὶ ἔστι μὲν τὸ αὐτὸ τῶ αἰσθητικῶ τὸ φανταστικόν, τὸ δ' εἶναι φανταστικῶ καὶ αἰσθητικῶ ἕτερον, ἔστι δὲ φαντασία ἢ ὑπὸ τῆς κατ' ἐνέργειαν αἰσθήσεως γινομένη κίνησις, τὸ δ' ἐνύπνιον φάντασμα τι φαίνεται εἶναι (τὸ γὰρ ἐν ὕπνῳ φάντασμα ἐνύπνιον λέγομεν, εἴθ' ἀπλῶς εἶτε τρόπον τινὰ γινόμενον), φανερόν ὅτι τοῦ αἰσθητικοῦ μὲν ἔστι τὸ ἐνυπνιάζειν, τούτου δ' ἢ φανταστικόν»

[Περὶ ἐνυπνίων, 1,459a]

«η φανταστική δύναμη είναι η ίδια με την αισθητική, παρ' ότι η φανταστική και η αισθητική δύναμη διαφέρουν ως προς την ουσία τους, και επειδή φαντασία είναι η κίνηση που προκαλείται από κάποια ενεργεία αίσθησης, και το όνειρο φαίνεται να είναι είδος νοητικού ειδώλου (διότι την παράσταση που εμφανίζεται στον ύπνο την ονομάζουμε όνειρο, είτε με απλή είτε με ειδική έννοια), είναι φανερό πως το να βλέπουμε όνειρα ανήκει στην αισθητική δύναμη, αλλά της ανήκει κατά το ότι είναι φανταστική δύναμη»

[Μετάφραση: Φιλολογική Ομάδα Κάκτου]

υποστηρίζοντας ότι η εσωτερική διάσταση της φαντασίας εκδηλώνεται κυρίως στον ύπνο και είναι αυτή που βοηθάει τον κοιμώμενο να αντιληφθεί τις εικόνες του ύπνου ως όνειρα⁸³. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η χρήση της λέξης φάντασμα⁸⁴ για να οριστεί το όνειρο. Πρόκειται, δηλαδή, για ένα προϊόν της φαντασίας κατά τη διάρκεια του ύπνου. Επομένως,

⁸² Ανδρουτσόπουλος, 1975:60.

⁸³ Düring, 1994:388.

⁸⁴ Για την ανάλυση της λέξης φάντασμα βλ. Papachristou, Three Kinds or Grades of Phantasia, σελ. 32.

τα αισθητικά ερεθίσματα που έχει λάβει το υποκείμενο κατά την εγρήγορση δημιουργούν αναπαραστάσεις και εικόνες τις οποίες ανακαλεί η φαντασία όταν το υποκείμενο κοιμάται. Αυτές οι αναπαραστάσεις, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, είναι τα όνειρα.

Έχοντας προσδιορίσει την έννοια του ονείρου, ο φιλόσοφος προχωρά περιγράφοντας τη βιολογική διαδικασία με την οποία προκύπτουν τα όνειρα. Εξηγεί, δηλαδή, πώς τα αισθητήρια όργανα δημιουργούν τις «εντυπώσεις» και πώς αυτές παραμένουν ακόμα και όταν τα αισθητικά ερεθίσματα έχουν χαθεί. Για τον Αριστοτέλη η διαδικασία αυτή είναι μία μορφή κίνησης :

«τὰ γὰρ αἰσθητὰ καθ' ἕκαστον αἰσθητήριον ἡμῖν ἐμποιοῦσιν αἴσθησιν, καὶ τὸ γινόμενον ὑπ' αὐτῶν πάθος οὐ μόνον ἐνυπάρχει ἐν τοῖς αἰσθητηρίοις ἐνεργουσῶν τῶν αἰσθήσεων, ἀλλὰ καὶ ἀπελθουσῶν. παραπλήσιον γὰρ τὸ πάθος ἐπὶ τε τούτων καὶ ἐπὶ τῶν φερομένων ἔοικεν εἶναι. καὶ γὰρ ἐπὶ τῶν φερομένων τοῦ κινήσαντος οὐκέτι θιγγάνοντος κινεῖται· τὸ γὰρ κινήσαν ἐκίνησεν ἀέρα τινά, καὶ πάλιν οὗτος κινούμενος ἕτερον· καὶ τοῦτον δὴ τὸν τρόπον, ἕως ἂν στῆ, ποιεῖται τὴν κίνησιν καὶ ἐν ἀέρι καὶ ἐν τοῖς ὑγροῖς. ὁμοίως δὲ ὑπολαβεῖν τοῦτο δεῖ καὶ ἐπ' ἀλλοιώσεως· τὸ γὰρ θερμανθὲν ὑπὸ τοῦ θερμοῦ τὸ πλησίον θερμαίνει, καὶ τοῦτο διαδίδωσιν ἕως τῆς ἀρχῆς. ὥστε καὶ ἐν τῷ αἰσθάνεσθαι, ἐπειδὴ ἐστὶν ἀλλοίωσις τις ἢ κατ' ἐνέργειαν αἴσθησις, ἀνάγκη τοῦτο συμβαίνειν. διὸ τὸ πάθος ἐστὶν οὐ μόνον ἐν αἰσθανομένοις τοῖς αἰσθητηρίοις, ἀλλὰ καὶ ἐν πεπαυμένοις, καὶ ἐν βάθει καὶ ἐπιπολῆς»

[Περὶ ἐνυπνίων, 1,459a - 459b]

«Τα αισθητά, δηλαδή, που αντιστοιχούν στο καθένα αισθητήριο ὄργανο παράγουν σε μας αίσθηση, και η επίδραση που προκαλείται από αυτά παραμένει στα αισθητήρια ὄργανα όχι μόνο όσο διάστημα οι αισθήσεις είναι ενεργές αλλά και αφού απέλθουν. Η κατάσταση στις παραπάνω περιπτώσεις είναι παραπλήσια με αυτή που παρατηρείται

στις κινούμενες βολίδες. Στην περίπτωση των τελευταίων, δηλαδή, η κίνηση συνεχίζεται, ακόμα κι όταν ο παράγοντας που τα κίνησε δεν είναι πια σε επαφή μαζί τους, διότι αυτό που τα κίνησε μετέδωσε κίνηση σε μέρος του αέρα, το οποίο κινούμενο με τη σειρά του κινεί κάποιο άλλο μέρος. Με τον τρόπο αυτό, λοιπόν, συνεχίζουν να κινούνται τα σώματα και στον αέρα και στα υγρά, μέχρι να σταματήσουν. Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι όμοια συμβαίνει και στην περίπτωση της αλλοίωσης · αυτό, ας πούμε, που θερμάνθηκε από το θερμό, θερμαίνει, με τη σειρά του, το κοντινό του και τούτο συνεχίζει τη μετάδοση, μέχρι να ζαναφτάσει η διαδικασία εκεί απ' όπου άρχισε. Έτσι και στην περίπτωση της αίσθησης, αφού η ενεργεία αίσθησης είναι είδος αλλοίωσης, αυτό πρέπει επίσης να συμβαίνει. Γι' αυτό η επίδραση τούτη παραμένει στα αισθητήρια όργανα τόσο στο βάθος τους όσο και στην επιφάνεια, όχι μόνο όταν αισθάνονται αλλά και όταν έχουν σταματήσει»

[Μετάφραση: Φιλολογική Ομάδα Κάκτου]

Όπως, λοιπόν, μεταδίδεται η κίνηση μεταξύ των σωμάτων, ακόμα και όταν πάψει η αρχική της αιτία, έτσι και τα «προϊόντα» των αισθήσεων συνεχίζουν να «κινούνται» απουσία των αισθητικών ερεθισμάτων. Βέβαια, ο Αριστοτέλης επισημαίνει ότι σε κάποιες περιπτώσεις οι αισθήσεις ενδέχεται να οδηγήσουν σε απατηλές «εντυπώσεις»⁸⁵.

Συνεχίζει, όμως, λέγοντας ότι οι κινήσεις που προκαλούνται από τα εξωτερικά ερεθίσματα παραμένουν και κατά τη διάρκεια του ύπνου :

«μεθ' ἡμέραν μὲν γὰρ ἐκκρούονται ἐνεργουσῶν τῶν αἰσθήσεων καὶ τῆς διανοίας, καὶ ἀφανίζονται ὡσπερ παρὰ πολὺ πῦρ ἔλαττον καὶ

⁸⁵ «τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ ἐν ὄργαις καὶ ἐν πάσαις ἐπιθυμίαις εὐαπάτητοι γίνονται πάντες, καὶ μᾶλλον ὅσῳ ἂν μᾶλλον ἐν τοῖς πάθεσιν ὧσιν. διὸ καὶ τοῖς πυρέττουσιν ἐνίοτε φαίνεται ζῆα ἐν τοῖς τοίχοις ἀπὸ μικρᾶς ὁμοιότητος τῶν γραμμῶν συντιθεμένων. καὶ ταῦτ' ἐνίοτε συνεπιτείνει τοῖς πάθεσιν οὕτως, ὥστε, ἂν μὲν μὴ σφόδρα κάμνωσι, μὴ λανθάνειν ὅτι ψεῦδος, ἐὰν δὲ μεῖζον ἢ τὸ πάθος, καὶ κινεῖσθαι πρὸς αὐτά. αἴτιον δὲ τοῦ συμβαίνειν ταῦτα τὸ μὴ κατὰ τὴν αὐτὴν δύναμιν κρίνειν τὸ τε κύριον καὶ ὅ ἢ τὰ φαντάσματα γίνεται», *Περὶ ἐνυπνίων*, 1,460b.

λύπαι καὶ ἡδοναὶ μικραὶ παρὰ μεγάλας, παυσαμένων δὲ ἐπιπολάζει
καὶ τὰ μικρά· νύκτωρ δὲ δι' ἀργίαν τῶν κατὰ μόριον αἰσθήσεων καὶ
ἀδυναμίαν τοῦ ἐνεργεῖν, διὰ τὸ ἐκ τῶν ἔξω εἰς τὸ ἐντὸς γίνεσθαι τὴν
τοῦ θερμοῦ παλίρροιαν, ἐπὶ τὴν ἀρχὴν τῆς αἰσθήσεως καταφέρονται
καὶ γίνονται φανεραὶ καθισταμένης τῆς ταραχῆς»

[Περὶ ἐνυπνίων, 1,459a - 459b]

«Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἡμέρας, ὅταν οἱ αἰσθήσεις καὶ ο νους
βρίσκονται σε δράση, (τα ερεθίσματα) απωθούνται καὶ εξαφανίζονται,
ὅπως ακριβῶς ἡ μικρὴ φωτιὰ εξαφανίζεται ἀπὸ τὴ μεγάλη, καὶ μικρὲς
λύπες καὶ χαρὲς ἀπὸ τὶς μεγάλες, ἀν καὶ, ὅταν οἱ μεγάλες πάψουν νὰ
υπάρχουν, ἐρχονται στὴν ἐπιφάνεια οἱ μικρὲς. τὴ νύχτα, ὅμως, ἐπειδὴ
οἱ ἐπὶ μέρους αἰσθήσεις εἶναι ἀνενεργεῖς καὶ δὲν μποροῦν νὰ
λειτουργήσουν, λόγῳ τοῦ ὅτι τὸ θερμὸ ἀντιστρέφει τὴ ροὴ ἀπὸ ἔξω
πρὸς τὰ μέσα, τὰ ερεθίσματα αὐτὰ φτάνουν στὴν ἀρχὴ τῆς
αἰσθητηριακῆς ἀντίληψης καὶ γίνονται φανερά, καθὼς ἡ ταραχὴ
κατασιγάζει»

[Μετάφραση: Φιλολογικὴ Ομάδα Κάκτου]

«Ὅταν γὰρ καθεύδῃ, κατιόντος τοῦ πλείστου αἵματος ἐπὶ τὴν ἀρχὴν
συγκατέρχονται αἱ ἐνοῦσαι κινήσεις, αἱ μὲν δυνάμει αἱ δὲ ἐνεργεία.
οὔτω δ' ἔχουσιν ὥστε ἐν τῇ κινήσει τηδὶ ἥδε ἐπιπολάσει ἐξ αὐτοῦ ἢ
κίνησις, ἂν δ' αὕτη φθαρῆ, ἥδε»

[Περὶ ἐνυπνίων, 2,461b]

«Ὅταν, δηλαδὴ, κάποιος κοιμάται, καθὼς τὸ περισσότερο αἷμα
κατεβαίνει στὴν ἀρχὴ του, οἱ ἐσωτερικὲς (αἰσθητηριακὲς) κινήσεις,
μερικὲς δυνάμει καὶ μερικὲς ἐνεργεία, κατεβαίνουν μαζὶ του. Ἡ σχέση
τοὺς εἶναι τέτοια, ὥστε, ἀν κάτι κινήσει τὸ αἷμα, μία ἀπὸ αὐτὲς θα

ξεχωρίσει και θ' ανέβει στην επιφάνεια, ενώ, αν αυτή καταστραφεί,
κάποια άλλη θα κάνει το ίδιο»

[Μετάφραση: Φιλολογική Ομάδα Κάκτου]

Επομένως, σύμφωνα με την περιγραφή, τα αισθητικά ερεθίσματα μεταφέρονται μέσω του αίματος προς την καρδιά, το «κύριον αίσθητήριον». Και καθώς, σε κατάσταση ύπνου και ανάπαυσης, η ροή του αίματος γίνεται απρόσκοπτα, επιτρέπει σε κάθε μία από τις «εντυπώσεις» να αναδυθεί στην επιφάνεια και να γίνει αντιληπτή από τον κοιμώμενο ως όνειρο. Προκύπτει, δηλαδή το όνειρο, από τον τυχαίο συνδυασμό αυτών των «εντυπωμένων εικόνων», οι οποίες ενίοτε είναι εσφαλμένες, γι' αυτό και πολλές φορές το ονειρικό μήνυμα παρουσιάζεται ανερμάτιστο χωρίς λογική συνοχή⁸⁶.

Είναι γεγονός πως ο Αριστοτέλης δεν προχώρησε σε περαιτέρω σχολιασμό του ονειρικού φαινομένου, αλλά επικεντρώθηκε στην περιγραφή του ως βιολογικής διαδικασίας. Πρόσθεσε μόνο, χωρίς να αιτιολογήσει επαρκώς, ότι τα όνειρα δεν εμφανίζονται στα μικρά παιδιά, ούτε μετά την πρόσληψη τροφής στους ενήλικες, και ότι υπάρχουν άνθρωποι που αρχίζουν να ονειρεύονται σε προχωρημένη ηλικία ή άλλοι που δεν έχουν ονειρευτεί ποτέ⁸⁷.

Φυσικά, δε θα μπορούσε να μείνει εκτός του πεδίου της έρευνάς του το θέμα της θεϊκής προέλευσης και του προφητικού περιεχομένου των ονείρων, ζητήματα που τον απασχόλησαν στην πραγματεία του *Περί της καθ' ύπνον μαντικής*. Ως προς το πρώτο, ο Αριστοτέλης είναι απόλυτος και απορρίπτει την ύπαρξη θεόπεμπτων ονείρων, με το επιχείρημα ότι τα όνειρα εμφανίζονται σε όλους τους ανθρώπους, ακόμα και σε όσους είναι διανοητικά ή ηθικά κατώτεροι από τους υπόλοιπους, αλλά και σε ορισμένα ζώα, οπότε δε μπορεί να έχουν σταλεί από κάποιο θεό⁸⁸. Επισημαίνει, επίσης, ότι τα όνειρα δεν

⁸⁶ Düring, ό.π.:388.

⁸⁷ «ἤδη δέ τισι συμβέβηκεν μηδὲν ἐνύπνιον ἑωρακέναι κατὰ τὸν βίον, τοῖς δὲ πόρρω που προελθούσης τῆς ἡλικίας ἰδεῖν πρότερον μὴ ἑώρα κόσιν. τὸ δ' αἴτιον τοῦ μὴ γίνεσθαι παραπλήσιον φαίνεται τῷ ἐπὶ τῶν παιδίων καὶ μετὰ τὴν τροφήν. ὅσοις γὰρ συνέστηκεν ἡ φύσις ὥστε πολλὴν ἀναθυμίασιν πρὸς τὸν ἄνω τόπον ἀναφέρεσθαι, ἢ πάλιν καταφερομένη ποιεῖ πλῆθος κινήσεως, εὐλόγως τούτοις οὐδὲν φαίνεται φάντασμα. προϊούσης δὲ τῆς ἡλικίας οὐδὲν ἄτοπον φανῆναι ἐνύπνιον· μεταβολῆς γὰρ τινος γενομένης ἢ καθ' ἡλικίαν ἢ κατὰ πάθος ἀναγκαῖον συμβῆναι τὴν ἐναντίωσιν ταύτην», *Περί ἐνυπνίων*, 2,462b.

⁸⁸ «τὸ δὲ μηδεμίαν αἰτίαν εὐλογον ὄραν καθ' ἣν ἂν γίνοιτο, τοῦτο δὴ ἀπιστεῖν ποιεῖ· τό τε γὰρ θεὸν εἶναι τὸν πέμποντα, πρὸς τῇ ἄλλῃ ἀλογίᾳ, καὶ τὸ μὴ τοῖς βελτίστοις καὶ φρονιμωτάτοις ἀλλὰ τοῖς τυχοῦσι πέμπειν

έχουν φύση θεϊκή αλλά δαιμόνια⁸⁹, με την έννοια ότι ξεπερνούν τη λογική και δεν καθορίζονται από τον ανθρώπινο παράγοντα αλλά από την τύχη⁹⁰. Σε σχέση, όμως, με τα προφητικά όνειρα είναι πιο μετριοπαθής, προσπαθώντας να εντοπίσει μία λογική εξήγηση για την ύπαρξή τους. Τα διακρίνει, λοιπόν, σε τρεις κατηγορίες :

«ἀνάγκη δ' οὖν τὰ ἐνύπνια ἢ αἴτια εἶναι ἢ σημεῖα τῶν γινομένων ἢ συμπτώματα, ἢ πάντα ἢ ἓνια τούτων ἢ ἐν μόνον»

[Περὶ τῆς καθ' ὕπνον Μαντικῆς, 2,462b]

«Τα όνειρα, λοιπόν, πρέπει να είναι ή αιτίες ή ενδείξεις για γεγονότα που συμβαίνουν, ή συμπτώσεις είτε όλα είτε μερικά από αυτά είτε ένα μόνο»

[Μετάφραση: Φιλολογική Ομάδα Κάκτου]

Από τις κατηγορίες αυτές πιστεύει ότι καθαρά προγνωστικά είναι τα *αἴτια και τα σημεῖα*. Τα πρώτα διότι μέσω του περιεχομένου τους μπορεί να προτρέψουν σε κάποια ενέργεια ή επιλογή σχετικά με θέματα που απασχολούν τη σκέψη κατά τη διάρκεια της ημέρας. Τα δεύτερα γιατί αποτελούν ενδείξεις για όσα συμβαίνουν στον οργανισμό και μπορούν να λειτουργήσουν προγνωστικά για κάποια προβλήματα υγείας⁹¹. Εξάλλου, ο Αριστοτέλης τονίζει και την άποψη των γιατρών για τη σημασία των ονείρων⁹². Ωστόσο, υποστηρίζει ότι τα περισσότερα προφητικά όνειρα ανήκουν στην κατηγορία των συμπτώσεων. Επιχειρώντας και πάλι λογικά να εξηγήσει το ενδεχόμενο ύπαρξης προφητικών ονείρων, που δεν εμπίπτουν στην κατηγορία των συμπτώσεων, αναφέρει μία

ἄτοπον», *Περὶ τῆς καθ' ὕπνον μαντικῆς*, 1,462b. « Ὅλος δὲ ἐπεὶ καὶ τῶν ἄλλων ζώων ὄνειρώττει τινά, θεόπεμπα μὲν οὐκ ἂν εἶη τὰ ἐνύπνια», *Περὶ τῆς καθ' ὕπνον μαντικῆς*, 1,462b.

⁸⁹ «ἢ γὰρ φύσις δαιμονία, ἀλλ' οὐ θεία· σημεῖον δέ· πάνυ γὰρ εὐτελεῖς ἄνθρωποι προορατικοὶ εἰσι καὶ εὐθύνοιροι, ὡς οὐ θεοῦ πέμποντος, ἀλλ' ὅσων ὥσπερ ἂν εἰ λάλος ἢ φύσις ἐστὶ καὶ μελαγχολικὴ, παντοδαπὰ ὄψεις ὀρῶσιν· διὰ γὰρ τὸ πολλὰ καὶ παντοδαπὰ κινεῖσθαι ἐπιτυγχάνουσιν ὁμοίους θεωρήμασιν, ἐπιτυχεῖς ὄντες ἐν τούτοις ὥσπερ ἔνιοι ἀρτιάζοντες», *Περὶ τῆς καθ' ὕπνον μαντικῆς*, 1,463b.

⁹⁰ Eijk, 2005:191.

⁹¹ Dodds, ό.π.: 111.

⁹² «Λέγουσι γοῦν καὶ τῶν ἰατρῶν οἱ χαρίεντες ὅτι δεῖ σφόδρα προσέχειν τοῖς ἐνυπνίοις», *Περὶ τῆς καθ' ὕπνον Μαντικῆς*, 1,463a.

θεωρία μετάδοσης ερεθισμάτων μέσω κυμάτων του αέρα και του νερού προς τον κοιμώμενο⁹³.

Με την ολοκλήρωση της παρουσίασης της αριστοτελικής θεωρίας γύρω από τα όνειρα, αξίζει να αναφερθεί η γνώμη του φιλοσόφου σχετικά με τους ερμηνευτές των ονείρων :

«τεχνικώτατος δ' ἐστὶ κριτὴς ἐνυπνίων ὅστις δύναται τὰς ὁμοιότητας θεωρεῖν· τὰς γὰρ εὐθυονειρίας κρίνειν παντός ἐστιν. λέγω δὲ τὰς ὁμοιότητας, ὅτι παραπλήσια συμβαίνει τὰ φαντάσματα τοῖς ἐν τοῖς ὕδασιν εἰδώλοις, καθάπερ καὶ πρότερον εἴπομεν. ἐκεῖ δέ, ἂν πολλὴ γίγνηται ἢ κίνησις, οὐδὲν ὁμοία γίνεται ἢ ἔμφασις καὶ τὰ εἴδωλα τοῖς ἀληθινοῖς. δεινὸς δὴ τὰς ἐμφάσεις κρίνειν εἴη ἂν ὁ δυνάμενος ταχὺ διαισθάνεσθαι καὶ συνορᾶν τὰ διαπεφορημένα καὶ διεστραμμένα τῶν εἰδώλων, ὅτι ἐστὶν ἀνθρώπου ἢ ἵππου ἢ ὅτουδῆποτε»

[Περὶ τῆς καθ' ὕπνον μαντικῆς, 2,464b.]

«Ο πιο επιδέξιος κριτής ονείρων είναι αυτός που έχει την ικανότητα να παρατηρεῖ ομοιότητες, διότι τα εναργή όνειρα μπορούν να κριθοῦν ἀπὸ τον καθένα. Λέγοντας ομοιότητες εννοῶ ὅτι οἱ νοητικὲς παραστάσεις εἶναι σαν εἴδωλα πάνω στο νερό, ὅπως ἔχουμε πει και πριν. Στην τελευταία περίπτωση, αν υπάρχει πολλή κίνηση, ἡ ἀνάκλαση και τα εἴδωλα δεν εἶναι ὁμοια με τα ἀληθινά αντικείμενα. Θα ἦταν, λοιπόν, πραγματικά δεινός ερμηνευτὴς ἀνακλάσεων αὐτός που θα μπορούσε με ταχύτητα να διακρίνει και να καταλάβει με μια ματιά ὅτι τα διασκορπισμένα και διαστρεβλωμένα κομμάτια των εἰδώλων ἀνήκουν σε ἄνθρωπο, ἢ σε ἄλογο ἢ σε οτιδήποτε ἄλλο»

[Μετάφραση: Φιλολογική Ομάδα Κάκτου]

⁹³ «ὥσπερ γὰρ ὅταν κίνηση τι τὸ ὕδωρ ἢ τὸν ἀέρα, τοῦθ' ἕτερον ἐκίνησε, καὶ παυσαμένου ἐκείνου συμβαίνει τὴν τοιαύτην κίνησιν προῖεναι μέχρι τινός, τοῦ κινήσαντος οὐ παρόντος, οὕτως οὐδὲν κωλύει κίνησιν τινα καὶ αἰσθησιν ἀφικνεῖσθαι πρὸς τὰς ψυχὰς τὰς ἐνυπνιαζούσας [...] καὶ ὅποι δὴ ἔτυχεν ἀφικνουμένας μᾶλλον αἰσθητὰς εἶναι νύκτωρ [...] αὐτὰ δ' αἰ κινήσεις φαντάσματα ποιοῦσιν, ἐξ ὧν προϋορῶσι τὰ μέλλοντα καὶ περὶ τῶν τοιούτων, καὶ διὰ ταῦτα συμβαίνει τὸ πάθος τοῦτο τοῖς τυχοῦσι καὶ οὐ τοῖς φρονιμωτάτοις», Περὶ τῆς καθ' ὕπνον μαντικῆς, 2,464a.

Με την άποψη του αυτή ο Αριστοτέλης δείχνει να αναγνωρίζει ότι το ονειρικό μήνυμα ενδέχεται να περιέχει ένα είδος συμβολισμού και, ίσως, να μην αποκλείει την πιθανότητα κάποιος να καταφέρει επιτυχώς να βρει την αντιστοιχία ανάμεσα στα ονειρικά σύμβολα και τις εμπειρίες της πραγματικότητας.

2.2. Η ιατρική προσέγγιση του ονείρου

Το έντονο ενδιαφέρον που εκδηλώθηκε κατά την αρχαιότητα για το φαινόμενο του ονείρου δε θα μπορούσε να μην επηρεάσει και τον τομέα της ιατρικής επιστήμης. Στο πλαίσιο της θεραπευτικής χρήσης των ονείρων αναπτύχθηκαν δύο τάσεις, η μία της θρησκευτικής ιατρικής, που σχετίζεται με τον θεσμό της εγκοίμησης στα θεραπευτικά ιερά, και η άλλη των αρχαίων Ελλήνων ιατρών, που με τρόπο ορθολογικό χρησιμοποίησαν τα όνειρα ως διαγνωστικό εργαλείο⁹⁴. Οι δύο αυτές τάσεις δεν ήρθαν σε σύγκρουση, αντιθέτως αλληλοσυμπληρώνονταν. Από τη μία πλευρά, οι ιατροί αποδέχονταν τις πρακτικές που πρότεινε η θρησκευτική προσέγγιση, και όχι μόνο αυτό, αλλά σε κάποιες δύσκολες περιπτώσεις αναζητούσαν και οι ίδιοι λύση σε αυτήν. Από την άλλη, οι θεραπείες που προτεινόταν μέσω της εγκοίμησης ήταν συχνά όμοιες με τις οδηγίες των ιατρών. Εξάλλου, και στις δύο περιπτώσεις το κοινό σημείο αναφοράς ήταν τα όνειρα⁹⁵.

Οι ιατροί, βέβαια, για τις διαγνώσεις τους ήταν απαλλαγμένοι από τις λαϊκές θρησκευτικές παραδόσεις και τις υπερφυσικές δοξασίες. Σχεδόν όλες οι ιατρικές απόψεις ήταν μεταξύ τους σύμφωνες και έτειναν στον ίδιο τρόπο θεώρησης των ονείρων. Σε γενικές γραμμές, οι ιατροί πίστευαν στην διαγνωστική αξία των ονείρων για την υγεία του ανθρώπου και αναζητούσαν στοιχεία στις ονειρικές αφηγήσεις, ώστε να εντοπίσουν τα συμπτώματα διαφόρων ασθενειών⁹⁶. Υποστήριζαν ότι το περιεχόμενο των ονείρων έδειχνε την κατάσταση του σώματος ανάλογα με την ισορροπία των υγρών σε αυτό. Επιπλέον, είχαν την πεποίθηση ότι η ψυχή μπορούσε μέσα από τα όνειρα να φανερώσει τυχόν νοσήματα. Συνέδεσαν, ακόμη, τα όνειρα με τις ανθρώπινες επιθυμίες, αλλά επειδή σε αυτή την περίπτωση αδυνατούσαν να κατανοήσουν σε βάθος την ψυχική λειτουργία, όπως την εννοούμε σήμερα, δεν επικεντρώθηκαν στον ρόλο των επιθυμιών, με εξαίρεση τον Ηρόφιλο⁹⁷. Επίσης, αποδέχονταν όλοι ότι ορισμένα όνειρα είχαν προέλευση θεϊκή. Ενδιαφέρουσα είναι η άποψή τους για τις περιπτώσεις ανθρώπων που έπασχαν από κάποια ψυχική ασθένεια. Τα όνειρα αυτών των ανθρώπων, που ήταν παράξενα και εφιαλτικά, τα

⁹⁴ Laios, Moschos et al., ό.π.

⁹⁵ Holowckak, 2001.

⁹⁶ Oberhelman, 1987.

⁹⁷ Laios, Moschos et al., ό.π.

θεωρούσαν αποτέλεσμα νοητικών προβλημάτων και φυσικό επακόλουθο των ψυχικών διαταραχών, γι' αυτό και δεν επιχειρήσαν να τα μελετήσουν⁹⁸.

Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε από την αρχαία ιατρική για να ερμηνευτεί ο περιεχόμενο του ονείρου ήταν, κατά κύριο λόγο, η αναλογία. Ο συσχετισμός, δηλαδή, των συμβόλων που περιέχει το όνειρο με κάποια συμπτώματα ασθενειών. Σύμφωνα με τη μέθοδο αυτή, από τη μία πλευρά βρίσκεται ο μακρόκοσμος του ονείρου, που αντιστοιχεί στον πραγματικό κόσμο, και από την άλλη ο μικρόκοσμος του σώματος. Ο ιατρός όφειλε να εντοπίσει την αναλογία ανάμεσα σε αυτούς τους δύο κόσμους και να προβεί σε διάγνωση. Με βάση τη διάγνωση προτεινόταν και η κατάλληλη θεραπεία. Να σημειωθεί πως οι ερμηνείες διέφεραν κατά περιπτώσεις και συνδυάζονταν με την κατάσταση της υγείας του κάθε ασθενούς, γι' αυτό και η διάγνωση δεν ήταν πάντα εύκολη διαδικασία⁹⁹.

Ιπποκράτης

Το πρώτο σωζόμενο ιατρικό κείμενο για τα όνειρα ανήκει στην *Ιπποκρατική Συλλογή* (*Corpus Hippocraticum*), αποτελεί το τέταρτο μέρος της πραγματείας *Περί διαίτης* και έχει τον τίτλο *Περί ένυπνίων*¹⁰⁰. Στο κείμενο αυτό ο Ιπποκράτης (περίπου 460-370 π.Χ.) περιγράφει με τρόπο «επιστημονικό» τη δημιουργία των ονείρων και τη χρήση τους ως εργαλεία διάγνωσης. Διακρίνει δύο κατηγορίες ονείρων, τα θεόπεμπτα, που μπορούν να προβλέψουν το μέλλον, και τα όνειρα που είναι δημιουργήματα της ψυχής. Στέκεται με κάποια επιφύλαξη απέναντι στην πρώτη κατηγορία, ενώ τα όνειρα που ανήκουν στη δεύτερη τα θεωρεί ενδεικτικά για την υγεία του σώματος¹⁰¹.

Στην αρχή του έργου του αναφέρεται στη λειτουργία της ψυχής σε σχέση με τον ύπνο:

⁹⁸ Laios, Moschos et al., 2016.

⁹⁹ Oberhelman, ό.π.

¹⁰⁰ Σύμφωνα με τον Holowckak (2001) γύρω στον 5^ο π.Χ. αιώνα άκμασε η ιατρική στον ελλαδικό χώρο. Μια ομάδα ιατρών, γνωστοί ως Ιπποκρατιστές, άφησαν αρκετές πραγματείες σχετικά με την ιατρική τέχνη. Τα κείμενα αυτά αποτελούν το *Corpus Hippocraticum*, το οποίο πήρε το όνομά του από τον ιατρό Ιπποκράτη, διότι, αν και είναι σαφές ότι ο συγγραφέας τη συλλογής δεν είναι ένας, ωστόσο τα κείμενα στο σύνολό τους απηχούν τις ιατρικές απόψεις του Ιπποκράτη. (Στην παρούσα εργασία ως συγγραφέας των κειμένων του *Corpus Hippocraticum* θα αναφέρεται συμβατικά ο Ιπποκράτης).

¹⁰¹ Holowckak, ό.π.

«Περὶ δὲ τῶν τεκμηρίων τῶν ἐν τοῖσιν ὕπνοισιν ὅστις ὀρθῶς ἔγνωκε, μεγάλην ἔχοντα δύναμιν εὐρήσει πρὸς ἅπαντα. Ἡ γὰρ ψυχὴ ἐγγηγορῶτι μὲν τῷ σώματι ὑπερητέουσα, ἐπὶ πολλὰ μεριζομένη, οὐ γίγνεται αὐτῇ ἐωυτῆς, ἀλλ' ἀποδίδωσὶ τι μέρος ἐκάστῳ τοῦ σώματος, [...] Ὅκοταν δὲ τὸ σῶμα ἡσυχάσῃ, ἡ ψυχὴ κινευμένη καὶ ἐπεξέρπουσα τὰ μέρη τοῦ σώματος διοικεῖ τὸν ἐωυτῆς οἶκον, καὶ τὰς τοῦ σώματος πρῆξιαις ἀπάσας αὐτῇ διαπρήσεται. Τὸ μὲν γὰρ σῶμα καθεῦδον οὐκ αἰσθάνεται, ἡ δ' ἐγγηγοροῦσα γινώσκει, καθορῆ τε τὰ ὀρατὰ καὶ διακούει τὰ ἀκουστὰ, βαδίζει, ψαύει, λυπέεται, ἐνθυμέεται, ἐν ὀλίγῳ ἐοῦσα, ὀκόσαι τοῦ σώματος ὑπηρεσίαι ἢ τῆς ψυχῆς, ταῦτα πάντα ἡ ψυχὴ ἐν τῷ ὕπνῳ διαπρήσεται. Ὅστις οὖν ἐπίσταται κρίνειν ταῦτα ὀρθῶς, μέγα μέρος ἐπίσταται σοφίης.»

[Περὶ ἐνυπνίων, 86]

«Ὅποιος ἔχει κατανοήσει σωστά τα σημάδια που εμφανίζονται κατά τη διάρκεια του ὕπνου, θα διαπιστώσει πως ασκούν μεγάλη επίδραση σε ὅλα. Γιατί ἡ ψυχὴ υπηρετώντας τὸ σῶμα, ὅταν εἶναι ζύπνιο, καὶ διαμοιραζόμενη σε πολλές ασχολίες, δεν συγκεντρώνεται στον εαυτό της, ἀλλὰ αφιερώνει κάποιο τμήμα της σε καθεμιὰ λειτουργία τοῦ σώματος [...] Ὄταν ὁμως τὸ σῶμα ἀναπαύεται, ἡ ψυχὴ τίθεται σε κίνηση καὶ διαπερνώντας τα μέρη τοῦ σώματος διαχειρίζεται τις υποθέσεις της καὶ ἡ ἴδια φέρνει σε πέρας ὅλες τις πράξεις τοῦ σώματος. Τὸ σῶμα, ὅταν κοιμάται, δεν αἰσθάνεται- ἡ ψυχὴ ὁμως, ὅταν εἶναι σε ἐγγήγορση, αποκτὰ γνώση, βλέπει ὅ,τι εἶναι ὀρατό, ἀκούει ὅ,τι ἀκούγεται, βαδίζει, αγγίζει, λυπάται, στοχάζεται- μέσα στον μικρὸ χῶρο που βρίσκεται, ἡ ψυχὴ ἐκτελεῖ κατά τη διάρκεια τοῦ ὕπνου ὅλες τις λειτουργίες τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς. Ὅποιος λοιπὸν ξέρει να ἐρμηνεύει τούτα σωστά, γνωρίζει μεγάλο μέρος τῆς σοφίας.»

[Μετάφραση: Φιλολογικὴ Ομάδα Κάκτου]

Όταν, λοιπόν, κατά τη διάρκεια του ύπνου το σώμα χαλαρώνει, η ψυχή κινείται και δημιουργεί τα όνειρα, μέσω των οποίων αποτυπώνει τη σωματική κατάσταση του κοιμώμενου. Φαίνεται πως ο Ιπποκράτης αποδίδει στην ψυχή κάποιο είδος διορατικότητας, που της επιτρέπει να εντοπίζει τα συμπτώματα και να αναδεικνύει πιθανά προβλήματα υγείας¹⁰². Επισημαίνει, επίσης, ότι τα όνειρα που αναπαράγουν σκηνές από την καθημερινότητα είναι δείκτες καλής υγείας, ενώ όσα περιέχουν εικόνες και πράξεις παράξενες, που δεν συνδέονται με τις ενέργειες της ημέρας, δηλώνουν την ύπαρξη κάποιας ασθένειας¹⁰³:

«Ὅκοσα δὲ ἀλλόμορφα σώματα φαίνεται ἐν τοῖσιν ὕπνοισι καὶ φοβέει τὸν ἄνθρωπον, σιτίων ἀσυνήθων σημαίνει πλησμονὴν καὶ ἀπόκρισιν, καὶ χολέραν καὶ νοῦσον κινδυνώδεα»

[Περὶ ἐνυπνίων, 88]

«Ὅσες ἀλλόκοτες μορφές εμφανίζονται στον ὕπνο και φοβίζουν τον ἄνθρωπο, σημαίνουν πλησμονή ἀπὸ τροφές ἀσυνήθιστες, ἔκκριση, ἐντονη ἔκκριση χολῆς και επικίνδυνη αρρώστια»

[Μετάφραση: Φιλολογική Ομάδα Κάκτου]

Στο κείμενο δίνεται, κυρίως, ἔμφαση στον καθοριστικό ρόλο της διατροφῆς για την υγεία του οργανισμού ἀλλὰ για το περιεχόμενο των ονείρων. Η παράδοξη σχέση ονείρων και διατροφῆς ἐξηγείται ἀπὸ τον Ιπποκράτη μέσω της «*χυμικῆς θεωρίας*» του. Σύμφωνα με τη θεωρία αὐτή στο ἀνθρώπινο σῶμα υπάρχουν τέσσερα βασικά στοιχεία, οἱ *χυμοί*. Αὐτά εἶναι το αἷμα, το φλέγμα, ἡ κίτρινη χολή και ἡ μέλαινα χολή και βρίσκονται σε ἀντιστοιχία με τα τέσσερα στοιχεία της φύσης, τον ἀέρα, το νερό, τη φωτιά και τη γη. Η υγεία του οργανισμού ἐξαρτάται ἀπὸ τη μίξη (*κράσις*) των τεσσάρων χυμῶν. Όταν υπάρχει ἡ σωστή

¹⁰² Dodds, ὁ.π.: 110.

¹⁰³ Oberhelman, ὁ.π.

αναλογία μεταξύ των *χυμών* (*εύκρασία*) τότε ο άνθρωπος είναι υγιής, ενώ όταν η ισορροπία αυτή διαταράσσεται (*δυσκρασία*) ο άνθρωπος νοσεί¹⁰⁴.

Η ψυχή αντιλαμβάνεται τις διαταραχές των *χυμών*, όταν το σώμα είναι σε ανάπαυση, και δημιουργεί τα όνειρα, των οποίων το περιεχόμενο δηλώνει και το μέγεθος του προβλήματος:

«όκόσα τῶν ἐνυπνίων τὰς ἡμερινὰς πρήξιας τοῦ ἀνθρώπου ἢ διανοίας ἐς τὴν εὐφρόνην ἐνυπνιάζεται ὑστέριον, καὶ ἀποδίδωσι κατὰ τὸν τρόπον γενόμενα, ὡσπερ τῆς ἡμέρης ἐπρήχθη ἢ ἐβουλεύθη ἐν δικαίῳ πρήγματι, ταῦτα τῷ ἀνθρώπῳ ἀγαθὰ· ὑγίην γὰρ σημαίνει, διότι ἡ ψυχὴ παραμένει ἐν τοῖσιν ἡμερινοῖσι βουλεύμασιν, οὔτε πλησμονῆ τι κρηθεῖσα οὔτε κενώσει οὔτε ἄλλω οὐδενὶ ἕξωθεν προσπεσόντι. Ὅταν δὲ πρὸς τὰς ἡμερινὰς πρήξιας ὑπεναντίωται τὰ ἐνύπνια καὶ ἐγγίνηται περὶ αὐτέων ἢ μάχη ἢ νίκη, τοῦτο σημαίνει ταραχὴν ἐν τῷ σώματι· καὶ ἢν μὲν ἰσχυρὴ ἢ, ἰσχυρὸν τὸ κακὸν, ἢν δὲ φαύλη, ἀσθενέστερον»

[Περὶ ἐνυπνίων, 88]

«Ὅσα όνειρα αποτυπώνουν κατά τη διάρκεια της νύχτας που ακολουθεί, τις πράξεις και τις σκέψεις του ανθρώπου κατά τη διάρκεια της ημέρας [που προηγήθηκε], και τις παρουσιάζουν με τον τρόπο που έγιναν, δηλαδή όπως ακριβώς έπραξε ή σκέφτηκε καθέννας την ημέρα με φυσιολογικό τρόπο, αυτά τα όνειρα είναι καλά για τον άνθρωπο. Υποδηλώνουν υγεία, γιατί η ψυχή παραμένει στις σκέψεις της ημέρας, χωρίς να δαμαστεί ούτε από κάποια πλησμονή ούτε από κένωση ούτε από τίποτε άλλο που επιδρά απ' έξω. Όταν όμως τα όνειρα είναι αντίθετα με τις ενέργειες της ημέρας και εμπεριέχουν μάχη ή νίκη, υποδηλώνουν διαταραχή στο σώμα· κι αν είναι έντονη, δηλώνει μεγάλο κακό, ενώ αν είναι ασήμαντη, σημαίνει λιγότερο σοβαρό πρόβλημα»

[Μετάφραση: Φιλολογική Ομάδα Κάκτου]

¹⁰⁴ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την «χυμική θεωρία» του Ιπποκράτη βλ. Carrick 2001: 28 – 33.

Ανάλογα, λοιπόν, με τη σοβαρότητα της ασθένειας και λαμβάνοντας υπόψη τη θεωρία των *χυμών*, ο Ιπποκράτης προτείνει τις κατάλληλες θεραπείες, που συνήθως περιλαμβάνουν πρόκληση εφίδρωσης, αφαίμαξη, κατανάλωση οίνου, κατανάλωση ξηράς τροφής, γρήγορο βάδισμα κ.ά.¹⁰⁵.

Για να προβεί σε διάγνωση μέσω των ονείρων, τα διακρίνει σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με το θέμα τους. Πρώτον, είναι τα όνειρα που αναφέρονται στα ουράνια σώματα, δεύτερον, αυτά που αναφέρονται στη γη και το φυσικό περιβάλλον, και, τρίτον, όσα σχετίζονται με τον κόσμο των νεκρών¹⁰⁶. Προκειμένου να δείξει τη μέθοδό του, ο Ιπποκράτης παραθέτει παραδείγματα ονείρων με τις αντίστοιχες ερμηνείες τους :

«Ἡλιον δὲ καὶ σελήνην καὶ οὐρανὸν καὶ ἀστέρας καθαρὰ καὶ εὐαγέα, κατὰ τρόπον ὀρεόμενα ἕκαστα, ἀγαθὰ· υἱεῖν γὰρ τῷ σώματι σημαίνει ἀπὸ πάντων τῶν ὑπαρχόντων· ἀλλὰ χρὴ διαφυλάσσειν ταύτην τὴν ἕξιν τῇ παρουσίᾳ διαίτη. Εἰ δὲ τι τούτων ὑπεναντίον γένοιτο, νοῦσόν τινα τῷ σώματι σημαίνει, ἀπὸ μὲν τῶν ἰσχυροτέρων ἰσχυροτέραν, ἀπὸ δὲ τῶν ἀσθενεστέρων κουφοτέραν»

[Περὶ ἐνυπνίων, 89]

«Ἄν βλέπει κάποιος τον ἥλιο, τη σελήνη, τον ουρανό και τα ἀστρα καθαρὰ και λαμπρά, καθένα στην κανονικὴ του θέση, εἶναι καλὸ, γιατί υποδηλώνει υγεία σε ὅλα τα μέρη που υπάρχουν στο σώμα [...] Ἄν ὅμως βλέπει κάποιος κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ αυτά, υποδηλώνει σωματικὴ ασθένεια, σοβαρότερη, ὅσο πιο ἔντονα εἶναι τα φαινόμενα, ελαφρότερη, ὅσο πιο ἥπια εἶναι»

[Μετάφραση: Φιλολογικὴ Ομάδα Κάκτου]

«Εἰ δὲ δοκοίη ἕσθαι ὕδατι μαλθακῶ ἐν εὐδίῃ, καὶ μὴ σφόδρα βρέχεσθαι, μηδὲ δεινῶς χειμάζειν, ἀγαθόν· σημαίνει γὰρ σύμμετρον καὶ

¹⁰⁵ Holowckak, ὁ.π.

¹⁰⁶ Laios, Moschos et al., ὁ.π.

καθαρόν τὸ πνεῦμα ἐκ τοῦ ἠέρος ἐληλυθέναι. Εἰ δὲ τούτων τάναντία, σφόδρα ὕεσθαι καὶ χειμῶνα καὶ ζάλην εἶναι, ὕδατί τε μὴ καθαρῶ, νοῦσον σημαίνει ἀπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ ἑπακτοῦ»

[Περὶ ἐνυπνίων, 89]

«Αν φαίνεται ὅτι με καθαρὸ ουρανὸ βρέχει ελαφρὰ καὶ ὀχι πολὺ καὶ δεν επικρατεῖ φοβερὴ παγωνιά, εἶναι καλὸ σημάδι, γιατί δείχνει ὅτι ἡ αναπνοὴ ἐρχεται ἀπὸ τον ἀέρα καθαρὴ καὶ σε μέτρια ποσότητα. Αν συμβεῖ το αντίθετο, δηλαδή φαίνεται ὅτι βρέχει πολὺ, ὅτι επικρατεῖ ψύχος καὶ κακοκαιρία καὶ το νερό εἶναι βρώμικο, αὐτὸ σημαίνει ἀρρώστια ἀπὸ τον ἀέρα που μπαίνει στον ἀνθρώπινο ὀργανισμό ἀπ' ἐξῶ»

[Μετάφραση: Φιλολογικὴ Ομάδα Κάκτου]

«Γῆ δὲ τραχεῖη οὐ καθαρὴν τὴν σάρκα σημαίνει· [...] Δένδρων δὲ ἡ ἀκαρπία σπέρματος τοῦ ἀνθρώπινου δια φθορὴν δηλοῖ· ἦν μὲν οὖν φυλλορόοῦντα ἢ τὰ δένδρα, ὑπὸ τῶν ὑγρῶν καὶ ψυχρῶν βλάπτεται· ἦν δὲ τεθήλη μὲν, ἄκαρπα δὲ ἢ ὑπὸ τῶν θερμῶν καὶ ξηρῶν· τὰ μὲν οὖν τοῖσι διαίτημασι χρὴ ξηραίνειν καὶ θερμαίνειν [...] Ποταμοὶ δὲ μὴ κατὰ τρόπον γινόμενοι αἵματος περίοδον σημαίνουσι, πλεον μὲν ῥέοντες ὑπερβολὴν, ἔλασσον δὲ ῥέοντες ἔλλειψιν· [...] Κρῆναι δὲ καὶ φρέατα περὶ τὴν κύστιν τι σημαίνει· [...] Θάλασσα δὲ ταρασσομένη κοιλίης νοῦσον σημαίνει»

[Περὶ ἐνυπνίων, 90]

«Αν ἡ γῆ φαίνεται ἀνώμαλη, σημαίνει ὅτι ἡ σάρκα δεν εἶναι καθαρὴ, [...] Τα ἀκαρπα δέντρα υποδηλώνουν ἀλλοίωση του ἀνθρώπινου σπέρματος. Αν τα δέντρα ρίχνουν τα φύλλα τους, ἡ βλάβη προκαλεῖται ἀπὸ υγρὲς καὶ ψυχρὲς ἐπιδράσεις. Αν ἔχουν φύλλα ἀλλὰ ὀχι καρπούς, ἡ βλάβη οφείλεται σε θερμὲς καὶ ξηρὲς ἐπιδράσεις. [...] Ὅταν οἱ ποταμοὶ δεν κυλοῦν κανονικά, υποδηλώνουν κυκλοφορία του αἵματος, ἀν ἡ ροὴ τους εἶναι περισσότερη ἀπὸ το κανονικό, σημαίνει ὑπερβολικὴ

ποσότητα αίματος, αν είναι λιγότερη, έλλειψη αίματος. Αν τα νερά τους δεν είναι καθαρά, υποδηλώνουν διαταραχή [...] Οι πηγές και τα πηγάδια υποδηλώνουν κάποιο πρόβλημα της κύστης. Η ταραγμένη θάλασσα δείχνει κοιλιακή νόσο»

[Μετάφραση: Φιλολογική Ομάδα Κάκτου]

«Άλλ' οὐδὲ μέλαιναν ὄρην τὴν γῆν οὐδὲ κατακεκαυμένην δοκεῖ ἀγαθόν, ἀλλὰ κίνδυνος ἰσχυροῦ νοσήματος ἀντιτυχεῖν καὶ θανάσιμου· ξηρασίης γὰρ ὑπερβολὴν σημαίνει εἶναι ἐν τῇ σαρκί»

[Περὶ ἐνυπνίων, 90]

«Καλό σημάδι δεν είναι ούτε το να ονειρευτεί κάποιος τη γη μαύρη και καμένη· υπάρχει κίνδυνος να αρρωστήσει σοβαρά ακόμα και θανάσιμα, γιατί το όνειρο αυτό είναι ένδειξη ότι υπάρχει υπερβολική ξηρότητα στη σάρκα»

[Μετάφραση: Φιλολογική Ομάδα Κάκτου]

«Τοὺς δὲ ἀποθανόντας ὄρην καθαρὸς ἐν ἱματίοισι λευκοῖσιν ἀγαθόν, καὶ λαμβάνειν τι παρ' αὐτῶν καθαρὸν ἀγαθόν· ὑγείην γὰρ σημαίνει καὶ τῶν σωμάτων καὶ τῶν ἐσιόντων[...]Εἰ δὲ τούναντίον τις ὀρώη γυμνοὺς ἢ μελανοεῖμονας ἢ μὴ καθαρὸς ἢ λαμβάνοντας τι ἢ φέροντας ἐκ τῆς οἰκίης, οὐκ ἐπιτήδειον· σημαίνει γὰρ νοῦσον· τὰ γὰρ ἐσιόντα ἐς τὸ σῶμα βλαβερά»

[Περὶ ἐνυπνίων, 92]

«Το να ονειρεύεται κάποιος νεκρούς καθαρούς και με λευκά ρούχα, είναι καλό, αν παίρνει από αυτούς κάτι καθαρό, είναι επίσης καλό, γιατί σημαίνει ότι το σώμα είναι υγιές, όπως και ό,τι μπαίνει σ' αυτό. [...]Αντίθετα, αν κάποιος ονειρευτεί τους νεκρούς γυμνοὺς ή ντυμένους στα μαύρα ή ακάθαρτους ή να παίρνουν κάτι ή να βγάζουν κάτι έξω

από το σπίτι, δεν είναι καλό, γιατί προμηνύει ασθένεια, αφού τα πράγματα που μπαίνουν στο σώμα, προξενούν βλάβη»

[Μετάφραση: Φιλολογική Ομάδα Κάκτου]

Τα παραπάνω παραδείγματα δείχνουν ότι ο Ιπποκράτης θεωρούσε καλό σημάδι για την υγεία τα όνειρα που παρουσιάζουν τα στοιχεία και τα φαινόμενα της φύσης με καθαρότητα και διαύγεια. Η αντίθετη περίπτωση ήταν δείγμα ασθένειας, η οποία μπορούσε να προσδιοριστεί σε συνδυασμό με την ερμηνεία των επιμέρους συμβόλων, δηλαδή την αντιστοιχία των στοιχείων της φύσης με τα ανθρώπινα όργανα (για παράδειγμα η γη συμβολίζει το δέρμα, τα δέντρα συμβολίζουν τα γεννητικά όργανα, τα ποτάμια το κυκλοφορικό σύστημα κτλ.)¹⁰⁷.

Βέβαια, λαμβάνεται υπόψη η κατάσταση της υγείας του κοιμώμενου, διότι καθορίζει σημαντικά την ερμηνεία του ονείρου :

«Εἰ δὲ κολυμβῆν ἐν λίμνῃ ἢ ἐν θαλάσῃ ἢ ἐν ποταμοῖσι δοκέει, οὐκ ἀγαθόν· ὑπερβολὴν γὰρ ὑγρασίας σημαίνει· ζυμφέρει δὲ τούτῳ ξηραίνειν τῇ διαίτῃ, τοῖσί τε πόνοισι πλείοσι χρῆσθαι· πυρέσσοντι δὲ ἀγαθόν· σβέννυται γὰρ τὸ θερμὸν ὑπὸ τῶν ὑγρῶν.»

[Περὶ ἐνυπνίων, 90]

«Αν ο άνθρωπος ονειρεύεται ότι βουτά σε λίμνη, στη θάλασσα ή σε ποταμούς, δεν είναι καλό, γιατί σημαίνει ότι υπάρχει υπερβολική υγρασία. Στην περίπτωση αυτή ωφελεί δίαιτα που προκαλεί ξηρασία, και εκτέλεση περισσότερων ασκήσεων. Για τον άνθρωπο όμως που έχει πυρετό, τούτο το όνειρο είναι καλός οιωνός, γιατί η θερμότητα σβήνει από την υγρασία»

[Μετάφραση: Φιλολογική Ομάδα Κάκτου]

Φαίνεται, λοιπόν, ότι με το έργο του *Περὶ ἐνυπνίων* ο Ιπποκράτης θέλησε να αφήσει στους ομότεχούς του ένα ιατρικό εγχειρίδιο με την ορθολογική ερμηνεία των ονείρων, η

¹⁰⁷ Oberhelman, ό.π.

οποία θα μπορούσε να εφαρμοστεί για την πρόγνωση και την αντιμετώπιση παθολογικών καταστάσεων¹⁰⁸.

Ηρόφιλος

Η θεωρία του ιατρού Ηρόφιλου (περίπου 320-250 π.Χ.) για τα όνειρα παραδίδεται έμμεσα σε κείμενα άλλων συγγραφέων (Γαληνός, Πλούταρχος, Αέτιος)¹⁰⁹ και είναι αρκετά αξιόλογη, διότι εστίασε στη λειτουργία της ψυχής και τις ανθρώπινες επιθυμίες¹¹⁰. Από τις τρεις κατηγορίες ονείρων που αναφέρει ο Ηρόφιλος, τα *θεόπεμπτα*, τα *φυσικά* και τα *μικτά*, τις δύο τελευταίες τις εντάσσει σε ένα ορθολογικό πλαίσιο. Πιστεύει ότι καθοριστικός παράγοντας των *φυσικών* και των *μικτών* ονείρων είναι οι επιθυμίες, αφού τα *φυσικά* όνειρα προκύπτουν ως *είδωλα* που δημιουργεί η ψυχή κατά το συμφέρον της, και τα *μικτά* όνειρα αποτελούν *είδωλα* των επιθυμιών του ανθρώπου, «*ὡς ἐπὶ τῶν τὰς ἐρωμέναις ὀρώντων ἐν ὕπνῳ γίνεται*». Εδώ, ο Ηρόφιλος χρησιμοποιεί τη λέξη *είδωλον* όχι μόνο για τις εικονικές αναπαραστάσεις αλλά γενικά για όλες τις εντυπώσεις των αισθήσεων¹¹¹.

Βασική του θέση ήταν ότι ο άνθρωπος δημιουργεί μόνος του τα όνειρά του, αφού το περιεχόμενό τους είναι ένα κράμα των επιθυμιών του και των βιωμάτων που τον επηρέασαν. Υποστήριξε, επίσης, ότι οι ψυχικές ασθένειες και τα όνειρα συνδέονται άμεσα με τη λειτουργία της ψυχής. Η άποψή του, όμως, ήταν δύσκολα αποδεκτή εκείνη την εποχή, διότι η σχέση της ψυχής με τη δημιουργία εικόνων και ειδώλων ανήκε στη σφαίρα της φιλοσοφίας, ενώ η σχέση της ψυχής με τα νοσήματα εντασσόταν στο πλαίσιο της ιπποκρατικής «*χυμικής θεωρίας*». Γενικά, ο Ηρόφιλος δεν επικεντρώθηκε στη διάγνωση μέσω των ονείρων, αλλά διερεύνησε τη συμβολή της νοητικής και ψυχικής λειτουργίας στη δημιουργία των ονείρων, με τρόπο που εγγίζει τις σύγχρονες θεωρίες για το υποσυνείδητο, γι' αυτό και ήταν καινοτόμος για την εποχή του¹¹².

¹⁰⁸ Laios, Moschos et al., ό.π.

¹⁰⁹ Holowckak, ό.π.

¹¹⁰ Βλ. σελ. 16, σημ. 31.

¹¹¹ Laios, Moschos et al., ό.π.

¹¹² Laios, Moschos et al., ό.π.

Ρούφος ο Εφέσιος

Ο Ρούφος από την Έφεσο (1^{ος} -2^{ος} αιώνας μ.Χ.) στο έργο του *Ίατρικά έρωτήματα* τονίζει τη σημασία των ονείρων για τη διάγνωση των ασθενειών. Αναφέρει ότι οι ιατροί οφείλουν να ρωτούν τον ασθενή τους αν κοιμάται με ευκολία ή όχι, αν βασανίζεται από αϋπνίες και αν βλέπει όνειρα, διότι αυτές οι πληροφορίες είναι απαραίτητες για μία έγκυρη διάγνωση¹¹³. Αποδέχθηκε την ιπποκρατική «χυμική θεωρία» και υποστήριξε ότι η σωματικές ανισορροπίες και διαταραχές προκαλούν τις καταστάσεις που βιώνουν οι ασθενείς κατά τη διάρκεια των ονείρων τους¹¹⁴. Επεσήμανε ότι είναι απαραίτητο να αντιμετωπιστεί ο κάθε ασθενής ως ξεχωριστή περίπτωση¹¹⁵ και, μεταξύ άλλων, παραθέτει κάποια παραδείγματα:

«Μύρωνι μὲν γὰρ τῷ Ἐφεσίῳ παλαιστῇ ὑγιαίνειν δοκοῦντι ἐφάνη τοιόνδε ἐνύπνιον· ἐδόκει εἶναι δι' ὅλης νυκτὸς ἐν λίμνῃ μελαίνῃ ποτίμου ὕδατος. καὶ τοῦτο ἀναστὰς εἶπε πρὸς τὸν γυμναστήν. ὁ δὲ ἐν οὐδενὶ θέμενος τὸ ἐνύπνιον ἤγαγεν αὐτὸν πρὸς τοὺς πόνους· καὶ οὕτω μεσοῦντι αὐτῷ ἄσθμιά τε ἐπιπίπτει καὶ ἀπορία καὶ παλμὸς ὄλου τοῦ στήθους, καὶ αὐτίκα μὲν ἀκρατῆς ἦν χειρῶν καὶ ποδῶν, αὐτίκα δὲ ἄφωνος· οὐ πολὺ δὲ ὕστερον ἀποθνήσκει. οὐκ ἂν μοι δοκεῖ ἀποθανεῖν, εἰ σοφοῦ τοῦ γυμναστοῦ ἔτυχε, καὶ τίνα κένωσιν αἵματος ἀθρόαν αὐτῷ πρὸ τῶν πόνων ἐμηχανήσατο.

Ἄλλω δὲ τινὶ ἐν πυρετῷ ὄξει πολλάκις ἀνὴρ Αἰθίοψ ἐπιφοιτῶν κατὰ τοὺς ὕπνους παλαίειν ἐδόκει καὶ ἄγχειν αὐτόν. καὶ οὗτος εἶπε πρὸς τὸν ἰατρὸν τὸ ἐνύπνιον. ὁ δὲ οὐδ' αὐτὸς ἐνεθυμήθη οἷόν τι ἦν, πρὶν αἰμορραγία λάβρω ἐκ ῥινῶν ἐκρίθῃ ἢ νόσος.

Τῷ δὲ δοκοῦντι ἐν τῷ Καῦστρω ποταμῷ νήχεσθαι εἰς ὕδρον ἐτελεύτησε χρονίζουσα ἢ νόσος.»

Ίατρικά έρωτήματα, [29-31]

¹¹³ «Ἐρωτῶν δὲ καὶ περὶ ὕπνων, εἰ ἐκοιμήθη ἢ οὐ, καὶ ὅπως πρὸς τε ὕπνον καὶ ἀγρυπνίαν συνήθως ἔχει καὶ εἴ τίνα φάσματα αὐτῷ ἢ ἐνύπνια γίγνοιτο, ὡς κάκ τούτων δυναμένου τοῦ ἰατροῦ συλλογίζεσθαι», *Ίατρικά έρωτήματα*, 28.

¹¹⁴ Laios, Moschos et al., ὁ.π.

¹¹⁵ Oberhelman, 1983.

«Ο Μύρων ο Εφέσιος, που ήταν παλαιστής και φαινόταν υγιής, είδε το εξής όνειρο. Ονειρεύτηκε ότι πέρασε όλη τη νύχτα μέσα σε ένα μαύρο έλος με γλυκό νερό. Όταν ξύπνησε, διηγήθηκε το όνειρο αυτό στον προπονητή του. Εκείνος, όμως, θεώρησε ότι το όνειρο δεν είχε καμία σημασία και έβαλε τον Μύωνα να συνεχίσει την προπόνηση. Όταν ο Μύρων δεν είχε καν τελειώσει τα μισά από αυτά, άρχισε να του προκαλείται δύσπνοια και δυσφορία και ταχυπαλμία σε όλο το στήθος. Έπειτα δεν μπορούσε να ελέγξει τα χέρια και τα πόδια του και μετά δεν μπορούσε να μιλήσει. Λίγο αργότερα πέθανε. Μου φαίνεται ότι δεν θα είχε πεθάνει αν είχε έναν έμπειρο εκπαιδευτή και, αντί να ασκηθεί, είχε προβεί σε αφαίμαξη.

Ένα άλλο άτομο, που είχε πυρετό, έβλεπε συχνά όνειρα ότι ένας Αιθίοπας που τον επισκεπτόταν στον ύπνο του, πάλευε μαζί του και τον έπνιγε. Ο ασθενής διηγήθηκε το όνειρο αυτό στον γιατρό του. Εκείνος δεν μπόρεσε να αντιληφθεί τη σημασία του ονείρου, μέχρι που ο πυρετός ανέβηκε πάρα πολύ σε συνδυασμό με μια έντονη αιμορραγία από τα ρουθούνια του ασθενούς.

Ένας άλλος άντρας ονειρευόταν ότι κολυμπούσε στον ποταμό Κάυστρο. Η αρρώστια του κράτησε για καιρό μέχρι που κατέληξε σε υδρωπικία.»

[Μετάφραση]

Γαληνός

Ο Γαληνός (περίπου 129-199 μ.Χ.) στο σύνολο των έργων του αναφέρει δύο φορές ότι έχει γράψει μία πραγματεία για τα όνειρα, από την οποία, όμως, σήμερα σώζεται ένα μικρό απόσπασμα με τον τίτλο *Περί τῆς ἐξ ἐνυπνίων διαγνώσεως*¹¹⁶. Σε αυτό το κείμενο τονίζει την αξία των ονείρων για την ιατρική επιστήμη, διότι, όπως αναφέρει, «τὸ ἐνύπνιον δὲ ἡμῶν ἐνδείκνυται διάθεσιν τοῦ σώματος». Υιοθέτησε την «χυμική θεωρία» του Ιπποκράτη

¹¹⁶ Oberhelman, ό.π.

για τις διαγνώσεις μέσω των ονείρων, αλλά αναφέρθηκε και στις επιπτώσεις που δέχεται η ψυχή από τα γεγονότα της καθημερινής ζωής και τις ανθρώπινες επιθυμίες για να δημιουργήσει τα όνειρα¹¹⁷. Στο έργο του δηλώνει, επίσης, την πίστη του στα θεόπεμπτα όνειρα, τα οποία τον επηρέασαν σημαντικά καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του¹¹⁸.

Ο Γαληνός, αν και όχι με σαφή τρόπο, αναφέρει τρεις κατηγορίες ονείρων, συνδυάζοντας τις απόψεις του Ιπποκράτη και του Ηρόφιλου. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν αυτά που έχουν θεϊκή προέλευση και προφητική αξία. Στη δεύτερη ανήκουν όσα έχουν ψυχολογική προέλευση. Και, τέλος, τα όνειρα της τρίτης κατηγορίας προκύπτουν από τις δυσλειτουργίες του σώματος και έχουν αξία διαγνωστική¹¹⁹.

Σχετικά με τα θεόπεμπτα όνειρα, ο συγγραφέας αναφέρει ότι οφείλει το επάγγελμα του σε όνειρο που δέχτηκε ο πατέρας του από τον θεό Ασκληπιό. Επίσης, όταν, σε νεαρή ηλικία, έπασχε από σοβαρή ασθένεια κατέφυγε στη θεραπεία μέσω της εγκοίμησης και η υγεία του αποκαταστάθηκε¹²⁰. Δηλώνει, μάλιστα, ότι έχει ζητήσει τη βοήθεια του θεού και σε περιπτώσεις διάγνωσης και εφαρμογής θεραπείας σε δικούς του ασθενείς¹²¹.

Η δεύτερη και η τρίτη κατηγορία ονείρων του Γαληνού παρουσιάζουν ένα κοινό στοιχείο : τη συμβολή της ψυχής στον μηχανισμό δημιουργίας των ονείρων. Δηλαδή, έχουν διαφορετικό αίτιο προέλευσης, αλλά και στις δύο περιπτώσεις οι ονειρικές εικόνες δημιουργούνται από την ψυχή¹²²:

*«ἔοικε γὰρ ἐν τοῖς ὕπνοις εἰς τὸ βάθος τοῦ σώματος ἢ ψυχῆ εἰσδῶσα
καὶ τῶν ἐκτὸς ἀποχωρήσασα αἰσθητῶν τῆς κατὰ τὸ σῶμα διαθέσεως
αἰσθάνεσθαι, καὶ πάντων, ὧν ὀρέγεται, τούτων ὡς ἤδη παρόντων
λαμβάνειν φαντασίαν»*

[Περὶ τῆς ἐξ ἔνυπνίων διαγνώσεως, 834]

¹¹⁷ Laios, Moschos et al., ό.π.

¹¹⁸ Oberhelman , ό.π.

¹¹⁹ Holowckak, ό.π.

¹²⁰ Oberhelman, 1987.

¹²¹ Dodds, ό.π.: 112.

¹²² Oberhelman , ό.π.

«Φαίνεται ότι, αφού η ψυχή έχει διεισδύσει στα βάθη του σώματος κατά τη διάρκεια του ύπνου και έχει αποκοπεί από τα εξωτερικά αισθητικά ερεθίσματα, αντιλαμβάνεται την κατάσταση του σώματος και τις επιθυμίες της και τα προβάλλει ως πραγματικότητα στα όνειρα».

[Μετάφραση: Φιλολογική Ομάδα Κάκτου]

Ο Γαληνός δεν έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στα όνειρα της δεύτερης κατηγορίας, γιατί θεωρούσε ότι αποτελούν κατάλοιπα της ημέρας, ότι επαναλαμβάνουν τις δραστηριότητες και τις σκέψεις ή τις επιθυμίες της καθημερινότητας και, επομένως, δεν έχουν κάποια αξία. Το ενδιαφέρον του επικεντρώθηκε στα όνειρα που αποκάλυπταν τη φυσική κατάσταση του σώματος και ήταν χρήσιμα για την τέχνη του¹²³. Ωστόσο, αναφέρεται σύντομα σε κάποιες περιπτώσεις ονείρων που θεωρεί ότι συνδέονται με τις επιθυμίες:

«οὔτω δὲ καὶ ἡ τοῦ πίνειν φαντασία χωρὶς τοῦ πίμπλασθαι διψᾶσι πάνυ συμβαίνει, καθάπερ καὶ τοῦ ἐσθίειν ἀπλήστως τοῖς πεινᾶσι, τοῦ δὲ ἀφροδισιάζειν τοῖς σπέρματος πλήρεσιν»

[Περὶ τῆς ἐξ ἔνυπνίων διαγνώσεως, 834]

«Ἔτσι και οι διψασμένοι άνθρωποι σίγουρα θα έχουν όνειρα ότι πίνουν χωρίς να χορταίνουν, όπως και οι πεινασμένοι θα ονειρεύονται ότι τρώνε αχόρταγα και οι άντρες γεμάτοι σπέρμα θα φαντάζονται ότι έχουν σεξουαλική επαφή»

[Μετάφραση: Φιλολογική Ομάδα Κάκτου]

Για την ερμηνεία των διαγνωστικών ονείρων ο Γαληνός επιχείρησε να αντιστοιχίσει τους *χυμούς* του σώματος με τα συμβολικά σημεία που εντόπιζε στις ονειρικές αφηγήσεις. Η άποψή του ήταν ότι τα όνειρα των αρρώστων υποδηλώνουν είτε πλεόνασμα είτε έλλειψη

¹²³ Oberhelman, ό.π.

των χυμών είτε αλλοίωση της ποιότητάς τους¹²⁴. Για την αντιστοιχία χυμών και συμβόλων αναφέρει κάποια γενικά παραδείγματα¹²⁵:

«πυρκαϊάν μὲν τις ὄρων ὄναρ ὑπὸ τῆς ξανθῆς ἐνοχλεῖται χολῆς· εἰ δὲ καπνὸν, ἢ ἀχλὺν, ἢ βαθὺ σκότος, ὑπὸ τῆς μελαίνης χολῆς· ὄμβρος δὲ ψυχρὰν ὑγρότητα πλεονάζειν ἐνδείκνυται· χιῶν δὲ καὶ κρύσταλλος καὶ χάλαζα φλέγμα ψυχρόν»

[Περὶ τῆς ἐξ ἐνυπνίων διαγνώσεως, 833]

«Για παράδειγμα, αν κάποιος δει μια πυρκαγιά στο όνειρο, ταλαιπωρεῖται από κίτρινη χολή. Αν δει καπνό ή ομίχλη ή βαθύ σκοτάδι, ταλαιπωρεῖται από μαύρη χολή. Μια καταιγίδα, από την άλλη πλευρά, υποδηλώνει περίσσεια ψυχρῆς υγρασίας, ενώ το χιόνι, ο πάγος και το χαλάζι υποδηλώνουν ψυχρό φλέγμα»

[Μετάφραση: Φιλολογική Ομάδα Κάκτου]

Εκτός από αυτά τα γενικά στοιχεία, παραθέτει και δύο παραδείγματα για να επιβεβαιώσει τη σημασία των ονείρων για την διάγνωση νοσημάτων:

«ἐθεάσατο γοῦν τις τὸ ἕτερον τῶν σκελῶν λίθινον γεγονέναι, καὶ τοῦτο ἔκριναν πολλοὶ τῶν περὶ τὰ τοιαῦτα δεινῶν ὡς πρὸς τοὺς δούλους τείνειν τὸ ὄναρ, ἀλλὰ παρελύθη τὸ σκέλος ἐκεῖνο ὁ ἄνθρωπος, οὐδενὸς ἡμῶν προσδοκήσαντος τοῦτο. τὸν μὲν γὰρ παλαιστὴν ἐν αἵματος δεξαμενῇ δόξαντα ἐστάναι καὶ μόγις αὐτῆς ὑπερέχοντα πλῆθος αἵματος ἔχειν ἐτεκμηράμεθα, καὶ δεῖσθαι κενώσεως»

[Περὶ τῆς ἐξ ἐνυπνίων διαγνώσεως, 833]

¹²⁴ Holowckak, ό.π.

¹²⁵ Laios, Moschos et al., ό.π.

«Για παράδειγμα, κάποιος ονειρεύτηκε ότι ένα από τα πόδια του έγινε πέτρα. Αυτό το όνειρο ερμηνεύτηκε από πολλούς ειδικούς σε αυτά τα θέματα ως αναφορά στους σκλάβους του ανθρώπου. Τελικά, παρέλυσε το πόδι του, κάτι που κανείς δε μπόρεσε να προβλέψει. Ομοίως, ένας παλαιστής ονειρεύτηκε ότι βρισκόταν μέσα σε μια δεξαμενή αίματος και μετά βίας μπορούσε να κρατήσει το κεφάλι του πάνω από την επιφάνεια του αίματος. Θεωρήσαμε αυτό το όνειρο ως ένδειξη περίσσειας αίματος στο σώμα του και του συστήσαμε να υποβληθεί σε αφαιμάξη»

[Μετάφραση: Φιλολογική Ομάδα Κάκτου]

Ο Γαληνός ορισμένες φορές για τον αποσυμβολισμό των ονείρων χρησιμοποίησε υλικό από την ονειροκριτική ερμηνευτική, εντάσσοντάς το με τρόπο ορθολογικό στη μέθοδό του¹²⁶. Σε κάθε περίπτωση, όμως, και παρά την πίστη του στα θεόπεμπτα όνειρα, προκειμένου οι διαγνώσεις του να είναι όσο γίνεται πιο έγκυρες, έλαβε υπόψη του και άλλους παράγοντες, όπως η χρονική στιγμή εμφάνισης του ονείρου και η εξέλιξη της κάθε ασθένειας¹²⁷.

¹²⁶ Oberhelman, ό.π.

¹²⁷ Oberhelman, 1983.

3. ΟΝΕΙΡΟΚΡΙΤΙΚΗ

Η αφετηρία της γραπτής ονειροκριτικής παράδοσης στην αρχαία Ελλάδα, όπως αναφέρθηκε ήδη, εντοπίζεται στα *όνειροκριτικά πινάκια* του 5^{ου} αιώνα π.Χ.. Αυτοί οι πίνακες δεν περιείχαν εκτενείς ονειρικές αφηγήσεις, αλλά στοιχεία ή σύμβολα ονείρων συστηματικά ταξινομημένα με τη μορφή λεξικού και σε αντιστοίχιση με την πιθανή ερμηνεία τους. Συνήθως βρίσκονταν στην κατοχή αριστοκρατικών οικογενειών ή πολιτικών, που τους χρησιμοποιούσαν, όταν το έκριναν αναγκαίο, με τη βοήθεια των ειδικών ονειροκριτών¹²⁸. Την ίδια περίπου εποχή, προς το τέλος του 5^{ου} αιώνα, φαίνεται να γράφτηκε και η πρώτη πραγματεία ονειροκριτικής από τον Αθηναίο σοφιστή Αντιφώντα¹²⁹. Από το έργο του Αντιφώντα δεν σώζονται παρά μερικά αποσπάσματα, ωστόσο γίνονται αναφορές σε αυτό από άλλους συγγραφείς¹³⁰. Μεταξύ αυτών των συγγραφέων βρίσκεται και ο Αρτεμίδωρος ο Δαλδιανός, ο οποίος έζησε αρκετούς αιώνες μετά τον Αντιφώντα και έγραψε τα *Όνειροκριτικά*, το μόνο κείμενο ονειροκριτικής που μας παραδίδεται ολόκληρο από την αρχαιότητα.

Αρτεμίδωρος

Ο Αρτεμίδωρος (2^{ος} αιώνας μ.Χ) καταγόταν από την Έφεσο, αλλά ο ίδιος προτιμά να προσδιορίζεται ως *Δαλδιανός*, επίθετο που προέρχεται από την πατρίδα της μητέρας του, την Δάλδη της Λυδίας, και τον συσχετίζει έμμεσα με τον Δαλδιαίο Απόλλωνα, τον προστάτη της μαντικής τέχνης¹³¹. Τα *Όνειροκριτικά* του μπορούν να θεωρηθούν ως ένα λεξικό ονείρων ερμηνευμένων σε αντιστοίχιση με τα γεγονότα της πραγματικής ζωής, και, ταυτόχρονα, ως εγχειρίδιο της μεθοδολογίας και των απαραίτητων θεωρητικών στοιχείων της ονειροκριτικής τέχνης¹³². Ο Αρτεμίδωρος δεν επιχειρεί να εξηγήσει τη φύση του

¹²⁸ Lieshout, ό.π.: 180-182.

¹²⁹ «*Αντιφῶν, Ἀθηναῖος, ὄνειροκρίτης. περὶ κρίσεως ὀνείρων ἔγραψεν*», *Lex.Suda*, 2746,1. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον Αντιφώντα και το έργο του για τα όνειρα βλ. Lieshout, *Greeks on Dreams*, 217-229.

¹³⁰ Pendrick, 2002:49-52,

¹³¹ Μαυρουδή, 2002:9.

¹³² Χρυσανθόπουλος, 2005:34.

ονείρου αλλά περιορίζεται μόνο στην ερμηνεία του¹³³. Θεωρεί την ονειροκριτική μέρος της μαντικής τέχνης και πιστεύει ότι στηρίζεται, κατά κύριο λόγο, στην εμπειρία του ερμηνευτή, ο οποίος οφείλει να διακρίνεται για το ταλέντο του¹³⁴. Ταξινομεί τα όνειρα, τα κατηγοριοποιεί θεματικά και, με τη μέθοδο που ακολουθεί, δείχνει να τα προσεγγίζει ορθολογικά προσπαθώντας να προσδώσει στο έργο του «επιστημονική» χροιά¹³⁵. Σύμφωνα με τον συγγραφέα το όνειρο περιέχει συμβολισμούς προς αποκρυπτογράφηση για την πρόβλεψη του μέλλοντος, αλλά για την «ανάγνωση» του ονειρικού μηνύματος θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και οι πληροφορίες που σχετίζονται με τη ζωή του ονειρευόμενου, γι' αυτό και ενδέχεται από το ίδιο όνειρο να προκύψουν πολλές διαφορετικές ερμηνείες¹³⁶.

Τα Όνειροκριτικά αποτελούνται από πέντε βιβλία. Το πρώτο και το δεύτερο βιβλίο περιέχουν ανάλυση της θεωρίας και της ονειροκριτικής μεθόδου, αναλυτική ταξινόμηση των ονείρων, θεματική κατηγοριοποίηση και παραδείγματα ονείρων με τις ερμηνείες τους. Το τρίτο βιβλίο, το οποίο γράφτηκε κατόπιν επικρίσεων για παραλείψεις, συμπληρώνει τα δύο πρώτα. Αυτά τα τρία βιβλία είναι αφιερωμένα σε κάποιον γνωστό ρήτορα της εποχής του συγγραφέα, τον Κάσσιο Μάξιμο. Τα δύο τελευταία βιβλία του έργου, απευθύνονται στο γιο του Αρτεμίδωρου, για να του μεταδώσουν τα μυστικά της ονειροκριτικής τέχνης, και προορίζονται για προσωπική χρήση. Τα βιβλία αυτά περιέχουν επιπλέον στοιχεία μεθοδολογίας, καθώς και ενενήντα πέντε παραδείγματα ονείρων των οποίων η ερμηνεία επαληθεύτηκε και επιβεβαίωσε την εγκυρότητα της μεθόδου που ακολούθησε ο συγγραφέας¹³⁷.

Στην ταξινόμηση που ακολουθεί ο Αρτεμίδωρος, διαιρεί αρχικά τα όνειρα σε δύο κατηγορίες, στα *ένύπνια* και τους *όνείρους*¹³⁸. Υποστηρίζει ότι τα *ένύπνια* δεν παρουσιάζουν ερμηνευτικό ενδιαφέρον, διότι προέρχονται από κάποια στέρηση ή επιθυμία του κοιμώμενου, περιορίζονται μόνο στη χρονική διάρκεια του ύπνου και αναφέρονται στο

¹³³ Κάλφας, 1993.

¹³⁴ Flamand, 2009.

¹³⁵ Μαυρουδή, ό.π.: 13.

¹³⁶ Χρυσανθόπουλος, ό.π.: 48.

¹³⁷ Μαυρουδή, ό.π.: 11.

¹³⁸ Για το σύστημα ταξινόμησης του Αρτεμίδωρου βλ. σελ. 9.

παρόν¹³⁹. Αντιθέτως, οι *ὄνειροι*, κατά τον Αρτεμίδωρο, έχουν προφητικό περιεχόμενο¹⁴⁰, χαρακτηριστικό που επισημαίνεται και με την παράθεση δύο εκδοχών ετυμολογίας της λέξης:

«ὁ δ' ὄνειρος [...] ὀρείνειν τὴν ψυχὴν πέφυκε, διὰ ταῦτα καὶ τοῦ ὀνόματος αὐτῷ τεθέντος ἀπ' ἀρχῆς ἢ παρὰ τὸ <τὸ ὄν> εἶρειν, ὃ ἐστὶ λέγειν, ὡς ὁ ποιητὴς 'τὰ δέ τοι νημερτέα εἶρω.' καὶ τὸν πτωχὸν Ἴρον ἐκάλουν οἱ Ἰθακήσιοι 'οὐνεκ' ἀπαγγέλλεσκε κιῶν, ὅτε πού τις ἀνώγοι»

[Ὀνειροκριτικά, 1,1,30-36]

«Το όνειρο, από την άλλη, [...] έχει την ιδιότητα να ζυπνά και να διεγείρει την ψυχή, υποκινώντας την σε δραστήρια εγχειρήματα. Γι' αυτό και το όνομά του το πήρε από την ενέργεια που δηλώνει, δηλαδή από το "τὸ ὄν εἶρειν" που σημαίνει "τὸ ὄν λέγειν". ὅπως λέει κι ο ποιητὴς "ὡς προς αὐτά έχω πει τὴν ἀλήθεια". Και τον ζητιάνο τον ἔλεγαν Ἴρο οι Ἰθακήσιοι, επειδὴ μετέφερε προφορικά μηνύματα, ὅποτε τον διέταζε κανεῖς»

[Μετάφραση: Μ. Μαυρουδῆ]

Προχωρώντας σε μία διάκριση που αποτελεί δική του πρωτοτυπία, ο Αρτεμίδωρος διακρίνει τους *ὄνειρους* σε *αλληγορικούς* και σε *θεωρηματικούς*, με κριτήριο την ομοιότητα της ονειρικής εικόνας με τα γεγονότα της εγρήγορσης. Συγκεκριμένα, *θεωρηματικοί* χαρακτηρίζονται οι *ὄνειροι*, των οποίων το περιεχόμενο πραγματοποιείται ὅπως ακριβῶς παρουσιάζεται στην ονειρική αφήγηση και, μάλιστα, στο άμεσο μέλλον, γι' αυτό και δεν είναι αναγκαία η συμβολή του ονειροκρίτη για την ερμηνεία τους. Από την άλλη πλευρά,

¹³⁹ «τὸ δὲ ὄνομα αὐτὸ κύριον, οὐχ ἢ ὑπνοῦντες αὐτὸ ὀρῶσι πάντες, ἐπεὶ <καὶ> ὄνειρος ὑπνούτων ἔργον ἐστίν, ἀλλ' ἢ ἐφ' ὅσον μὲν ἐνύπνιον ἐστὶν ἐνεργεῖ, παυομένων δὲ τῶν ὑπνων ἀφανίζεται», Ὀνειροκριτικά, 1,1,26-29, «ἕτερόν ἐστι τοῦ ὄνειρου τὸ ἐνύπνιον καὶ οὐ ταυτόν. ἀλλὰ καὶ τὸν ὄνειρον ἐνύπνιον καλῶς εἶποι τις ἂν· ὅταν δὲ τεχνικῶς λέγη τις, κυρίως ἕκαστον χρὴ καλεῖν, καὶ τὸ μὲν ἀσήμαντον καὶ οὐδενὸς προσαγορευτικὸν ἀλλ' ἐν μόνῳ τῷ ὑπνῷ τὴν δύναμιν ἔχον, γινόμενον δὲ ἐξ ἐπιθυμίας ἀλόγου ἢ υπερβάλλοντος φόβου ἢ πλησμονῆς ἢ ἐνδείας [τροφῆς], ἐνύπνιον χρὴ καλεῖν, τὸ δὲ μετὰ τὸν ὑπνον ἐνεργὲς ὄν καὶ ἀποβησόμενον ἐς ἀγαθὸν ἢ κακὸν ὄνειρον», Ὀνειροκριτικά, 4, Προοίμιον, 61-70.

¹⁴⁰ «ταῦτη γὰρ ὄνειρος ἐνύπνιον διαφέρει, ἢ συμβέβηκε τῷ μὲν εἶναι σημαντικῶ τῶν μελλόντων, τῷ δὲ τῶν ντων», Ὀνειροκριτικά, 1,1,7.

το μήνυμα των αλληγορικών όνειρων είναι συμβολικό και αινιγματικό, επαληθεύεται σε βάθος χρόνου και για την αποκωδικοποίησή του κρίνεται απαραίτητη η μεσολάβηση του ερμηνευτή ¹⁴¹:

«Ἐπι τῶν ὀνειρῶν οἱ μὲν εἰσι θεωρηματικοὶ οἱ δὲ ἀλληγορικοί. καὶ θεωρηματικοὶ μὲν οἱ τῇ ἑαυτῶν θεᾷ προσεικότες. οἷον πλέων τις ἔδοξε ναυαγεῖν καὶ διατεθεὶς ἔτυχεν οὕτως. ἐπεὶ γὰρ αὐτὸν ἀνήκεν ὁ ὕπνος, καταποθὲν ἀπώλετο τὸ σκάφος, αὐτὸς δὲ σὺν ὀλίγοις μόγις ἐσώθη. [...] ἔτι δόξας τις ἀργύριον παρὰ φίλου λαβεῖν ἔωθεν παρ' αὐτοῦ λαβὼν μνᾶς δέκα παρακαταθήκην ἐφύλαξε, καὶ πολλὰ ἄλλα ὅσα τοιαῦτα. ἀλληγορικοὶ δὲ οἱ δι' ἄλλων ἄλλα σημαίνοντες, αἰνισσομένης ἐν αὐτοῖς φυσικῶς τι [καὶ] τῆς ψυχῆς»

[Ὀνειροκριτικά, 1,2,1-13]

«Ἐπιπλέον ορισμένα ἀπὸ τα ὄνειρα εἶναι θεωρηματικά καὶ τα υπόλοιπα ἀλληγορικά. Θεωρηματικά εἶναι τα ὄνειρα που πραγματοποιοῦνται ὅπως ἀκριβῶς τα βλέπει κανεὶς. Για παράδειγμα, κάποιος που ταξίδευε στη θάλασσα εἶδε ὅτι ναυάγησε καὶ ἔτσι συνέβη μόλις ζύπνησε. Γιατί ὅταν τον ἀφήσε ὁ ὕπνος, τὸ καράβι βούλιαξε καὶ χάθηκε, καὶ ὁ ἴδιος μαζί με λίγους ἀκόμη σώθηκε μετὰ βίας. Ἐνας ἄλλος πάλι [...] ονειρεύτηκε ὅτι πήρε χρήματα ἀπὸ κάποιον φίλο του, τὸ πρῶτὸν παρέλαβε ἀπὸ αὐτὸν δέκα μνες καὶ τις φύλαξε για λογαριασμό του φίλου του. Καὶ υπάρχουν πολλὰ ἄλλα τέτοια παραδείγματα. Ἀλληγορικά ὄνειρα εἶναι αὐτά που δηλώνουν κάτι μέσα ἀπὸ κάτι ἄλλο, καθὼς ἡ ψυχὴ υπαινίσσεται μέσω αὐτῶν κάτι με τρόπο σωματικό.»

[Μετάφραση: Μ. Μαυρουδῆ]

Ἐκτός ἀπὸ αὐτὴν ταξινόμηση, ὁ Ἀρτεμίδωρος παραθέτει καὶ ἄλλες κατηγορίες καὶ υποκατηγορίες ὀνειρῶν που στηρίζονται σε συστήματα ταξινόμησης τῶν προκατόχων

¹⁴¹ Flamand, ὁ.π..

του¹⁴², ωστόσο, δεν κρίνεται σκόπιμο να γίνει λόγος για τις κατηγορίες αυτές. Η βασική διάκριση, που ακολουθεί, καθιστά σαφές ότι τα αλληγορικά όνειρα είναι αυτά που θα τον απασχολήσουν σε όλη την έκταση του έργου του.

Τα όνειρα, λοιπόν, που ερμηνεύει, τα κατατάσσει θεματικά σε κατηγορίες που αναφέρονται στη γέννηση, το ανθρώπινο σώμα, τα ανώτερα δημόσια αξιώματα, τους θεούς και το θάνατο¹⁴³. Με την επιλογή της θεματικής κατάταξης είναι εφικτή η σύνθετη παρουσίαση των συμβόλων και η ερμηνεία τους μέσα σε ένα ευρύτερο κάθε φορά νοηματικό πλαίσιο. Παράλληλα, η θεματική κατάταξη αναδεικνύει τη μεθοδικότητα του Αρτεμίδωρου και παρουσιάζει ομοιότητα με προγενέστερες του «επιστημονικές» ιατρικές πραγματείες¹⁴⁴. Γεγονός αποτελεί ότι μέσα από το ίδιο το κείμενο ο Αρτεμίδωρος παρουσιάζεται ως γνώστης της ιατρικής, καθώς, μεταξύ άλλων, αναφέρεται και στην ιπποκρατική «*χυμική θεωρία*». Εκτός αυτού, η μόρφωσή του διαφαίνεται από τις αναφορές του στον Όμηρο, τους τραγικούς ποιητές, τον Αριστοτέλη κ.ά.. Τα παραπάνω στοιχεία συνηγορούν στην άποψη ότι ο Αρτεμίδωρος θέλησε να εντάξει το έργο του στο σύνολο των «επιστημονικών» πραγματειών. Γι' αυτό και τονίζει ότι έχει έρθει σε επαφή με την προηγούμενη προφορική και γραπτή ονειροκριτική παράδοση και στηρίζει το έργο του στην προσωπική παρατήρηση και εμπειρία¹⁴⁵. Επίσης, αποδέχεται τις θεραπείες που προτείνονταν μέσω της εγκοίμησης, με την προϋπόθεση ότι συμπίπτουν με τις ιατρικές οδηγίες, και χρησιμοποιεί μυθολογικά στοιχεία, μόνο εάν οδηγούν σε λογική εξήγηση και ερμηνεία των ονείρων¹⁴⁶.

Όπως προαναφέρθηκε, ο Αρτεμίδωρος δεν αναζητά τα αίτια δημιουργίας του ονείρου¹⁴⁷, ούτε τον ενδιαφέρει να αποδείξει τον προφητικό χαρακτήρα τους, αυτό θεωρείται ήδη δεδομένο¹⁴⁸. Αναγνωρίζει, όμως, τη συμμετοχή της ψυχής στη διαδικασία του φαινομένου και ενδιαφέρεται αποκλειστικά για την αποκρυπτογράφηση των στοιχείων και των συμβόλων που οδηγούν σε μία ασφαλή πρόβλεψη για το μέλλον.

¹⁴² Χρυσανθόπουλος, ό.π.:49-52.

¹⁴³ Χρυσανθόπουλος, ό.π.:33.

¹⁴⁴ Μαουροδή, ό.π.: 13.

¹⁴⁵ Flamand, ό.π.

¹⁴⁶ Κάλφας, ό.π.

¹⁴⁷ «ὁ μὲν γὰρ θεὸς πρὸς τὸ ἀποβησόμενον δίδωσι τοὺς ὀνείρους τῇ ψυχῇ τοῦ ὀρῶντος φύσει μαντικῇ οὔσῃ ἢ εἴ τι ἄλλο ἐστὶν αἴτιον τοῦ ὀνειρώσσειν», *Όνειροκριτικά*, 4,2.

¹⁴⁸ Κάλφας, ό.π.

Για την ερμηνευτική του μέθοδο στηρίζεται στην αρχή της αναλογίας¹⁴⁹, δηλαδή στον εντοπισμό των ομοιοτήτων ανάμεσα στον ονειρικό και τον πραγματικό κόσμο¹⁵⁰, όπως φαίνεται και από το παρακάτω παράδειγμα:

«Δρῦς ἄνδρα σημαίνει πλούσιον διὰ τὸ τρόφιμον ἢ πρεσβύτην διὰ τὸ πολυχρόνιον ἢ χρόνον διὰ ταῦτό. Δάφνη δὲ γυναῖκα σημαίνει εὖπορον διὰ τὸ ἀειθαλὲς καὶ εὖμορφον διὰ τὸ χάριεν καὶ ἀποδημίαν καὶ φυγὴν καὶ ἀποτυχίαν τῶν προσδοκωμένων διὰ τὴν περὶ τὸ δένδρον ἱστορίαν. ἰατροῖς δὲ καὶ μάντεσι πρὸς τὴν τέχνην ἐστὶ ληπτέα διὰ τὸν Ἀπόλλωνα. Κυπάρισσος δὲ μακροθυμίας καὶ παρολκῆς ἐστὶ σύμβολον διὰ τὸ μῆκος»

[Ὀνειροκριτικά, 2,25.]

«Ἡ βελανιδιά σημαίνει ἄνθρωπο πλούσιο λόγω της θρεπτικής της αξίας, ἢ ηλικιωμένο, ἐπειδὴ ζεῖ πολλά χρόνια, ἢ χρόνο, για τον ἴδιο λόγο. Ἡ δάφνη σημαίνει γυναῖκα ευκατάστατη, ἐπειδὴ εἶναι αειθαλής, καὶ ὀμορφη, μια καὶ εἶναι χαριτωμένο δέντρο, καὶ ξενιτεμό, φυγή καὶ ἀποτυχία στις προσδοκίες, λόγω του μύθου του σχετικῶ με το δέντρο. Για τους γιατροὺς καὶ τους μάντεις πρέπει να γίνεται ἀντιληπτὴ ὡς ἡ τέχνη τους, ἐπειδὴ εἶναι το ἱερό δέντρο του Ἀπόλλωνα. Το κυπαρίσσι εἶναι σύμβολο μακροθυμίας καὶ καθυστέρησης λόγω του ὕψους του.»

[Μετάφραση: Μ. Μαυρουδὴ]

Οι ερμηνείες του δεν εἶναι εκτενεῖς, με αναλυτικὲς περιγραφές, ἀλλὰ συνήθως αποτελοῦν σύντομες κρίσεις σχετικά με τὴ θετικὴ ἢ τὴν ἀρνητικὴ ἐκβασὴ του ονείρου¹⁵¹. Με ἄλλα λόγια, ερμηνεύει τὸ ὄνειρο χαρακτηρίζοντάς το «καλό» ἢ «κακό» για τὸ μέλλον του ονειρευόμενου. Σύμφωνα με τὴ βασικὴ ἀρχὴ τῆς ονειροκριτικῆς, τὸ παρόν, τὸ ὄνειρο καὶ

¹⁴⁹ «καὶ γὰρ οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν ὄνειροκρισία ἢ ὁμοίου παράθεσις», Ὀνειροκριτικά, 2,25.

¹⁵⁰ Flamand, ὁ.π.

¹⁵¹ Κάλφας, ὁ.π.

το μέλλον καθορίζονται από τους ίδιους κανόνες. Επομένως, αν το όνειρο συνάδει με όσα συμβαίνουν στην πραγματικότητα, είναι «καλό» και θεωρείται ευνοϊκό για το μέλλον¹⁵².

Κατά τον Αρτεμίδωρο, ο ονειροκρίτης, εφαρμόζοντας την αρχή της αναλογίας, καλείται να διαχειριστεί τρία δεδομένα: την εμπειρία του ονείρου (οπτικό και συναισθηματικό περιεχόμενο), την ονειρική αφήγηση (μήνυμα εν μέρει αλλοιωμένο από την προφορική απόδοση) και τα γεγονότα της εγρήγορσης (παραστάσεις από την πραγματική ζωή του ονειρευόμενου)¹⁵³. Η τελική ερμηνεία προσδιορίζεται από την ταυτότητα του ονειρευόμενου, επειδή αυτός είναι παρών σε όλα τα στάδια (δημιουργία, αφήγηση, ερμηνεία). Γι' αυτό δίνεται μεγάλη βαρύτητα στους νόμους, τα ήθη και τα έθιμα της περιοχής του, αλλά και στην κοινωνική του θέση, την ψυχική του κατάσταση και την συναισθηματική του συμμετοχή στο όνειρο¹⁵⁴. Ακολουθεί ένα παράδειγμα ονείρου με επτά διαφορετικές ερμηνείες:

«Εἷς δὲ τὸ γυμνάσιον τῆς τῶν ὁμοίων ἐπινοίας αὐτάρχης ἂν σοι γένοιτο παρατεθεῖς ὁ ὄνειρος οὗτος. γυνὴ ἔδοξεν ἐν γαστρὶ ἔχουσα δράκοντα γεγεννηκέναί. ὁ ἐξ αὐτῆς γεννώμενος ῥήτωρ ἄριστος καὶ διώνυμος ἐγένετο· διπλὴν γὰρ ἔχει τὴν γλῶσσαν ὁ δράκων, ὡσπερ καὶ ὁ ῥήτωρ. ἦν δὲ καὶ ἡ γυνὴ πλουσία, ἐφόδιον δὲ παιδείας ὁ πλοῦτος· καὶ ἄλλη τὸν αὐτὸν εἶδεν ὄνειρον, καὶ ὁ ἐξ αὐτῆς γεννώμενος ἱεροφάντης ἐγένετο· ἱερὸς γὰρ ὁ δράκων καὶ μύστης [καὶ πᾶσι μυστηρίοις παρών]. ἦν δὲ καὶ ἡ τὸν ὄνειρον ἰδοῦσα ἱερέως γυνή· καὶ ἄλλη τὸν αὐτὸν εἶδεν ὄνειρον, καὶ ὁ ἐξ αὐτῆς γεννώμενος μάντις ἄριστος ἀπέβη· ὄνειρον, καὶ ὁ ἐξ αὐτῆς γεννώμενος μάντις ἄριστος ἀπέβη· ἔστι γὰρ ὁ δράκων ἱερὸς

¹⁵² Κάλφας, ό.π.

¹⁵³ Flamand, ό.π.

¹⁵⁴ «Λυσιτελὲς δ' ἂν εἶη, οὐ μόνον δὲ λυσιτελὲς ἀλλὰ καὶ ἀναγκαῖον τῶ τ' ἰδόντι τὸν ὄνειρον καὶ τῶ ὑποκρινόμενῳ, ἐπίστασθαι τὸν ονειροκρίτην τίς τέ ἐστιν ὁ ἰδὼν τὸν ὄνειρον καὶ ὃ τι πράσσει καὶ ὅπως γέγονε καὶ ὃ τι ἔχει κτῆμα καὶ ὅπως ἔχει σῶματος καὶ ἡστινος ἡλικίας γέγονε. καὶ αὐτὸν τὸν ὄνειρον ἀκριβῶς ἐξεταστέον, ὡς ἔστιν. ὅτι <γὰρ> μικρᾶ προσθέσει ἢ ἀφαιρέσει ἀλλοιοῦται τὸ ἀποτέλεσμα», Ὀνειροκριτικά, 1,9, «ὅσοι τῶν ὀνείρων κακὸν τι σημαίνουσιν, ἐὰν ἢ τοῦ ὄραντος ψυχῆ [τὸ ὄναρ] μὴ ἀηδῶς ἢ διατιθεμένη, ἐλάττονα τὰ κακὰ γίνεται καὶ σχεδὸν ἀτελεύτητα· καὶ πάλιν αὖ ὅσοι τῶν ὀνείρων ἀγαθὸν τι σημαίνουσιν, ἐὰν μὴ ἢ τῆς ψυχῆς διάθεσις ἠδέϊα ἢ, τὰ ἀγαθὰ ἀτελεύτητα γίνεται ἢ ἀνόνητα ἢ πάντως γε ἦττονα. διὸ χρῆ ἐπερωτᾶν καθ' ἕκαστον εἴτε ἠδέως εἴτε ἀηδῶς τοῦτο εἴωρα», Ὀνειροκριτικά, 1,12.

τῷ μαντικωτάτῳ Απόλλωνι. ἦν δὲ καὶ ἡ γυνὴ μάντεως θυγάτηρ. καὶ ἄλλη τὸν αὐτὸν εἶδεν ὄνειρον, καὶ ὁ ἐξ αὐτῆς γεννώμενος ἀκόλαστος καὶ ὑβριστῆς ἀπέβη καὶ πολλὰς τῶν ἐν τῇ πόλει γυναικῶν ἐμοί χευσε· διὰ γὰρ τῶν στενωτάτων χηραμῶν διαδύομενος ὁ δράκων τοὺς ἐπιτηροῦντας πειρᾶται λανθάνειν. ἦν δὲ καὶ ἡ γυνὴ μαχλοτέρα καὶ ἐταιρική. καὶ ἄλλη τὸν αὐτὸν εἶδεν ὄνειρον, καὶ ὁ ἐξ αὐτῆς γεννώμενος ληστεύων ἐάλω καὶ ἐτραχηλοκοπήθη· καὶ γὰρ ὁ δράκων ἐπειδὰν ἀλῶ, εἰς τὴν κεφαλὴν παιόμενος ἀποθνήσκει. ἦν δὲ καὶ ἡ γυνὴ οὐ πάνυ τι ἀγαθή. καὶ ἄλλη τὸν αὐτὸν εἶδεν ὄνειρον, καὶ ὁ ἐξ αὐτῆς γεννώμενος δραπετικὸς ἐγένετο· οὐ γὰρ ὀρθῇ τῇ πορείᾳ χρῆται ὁ δράκων. ἦν δὲ καὶ ἡ γυνὴ δούλη. καὶ ἄλλη τὸν αὐτὸν εἶδεν ὄνειρον, καὶ ὁ ἐξ αὐτῆς γεννώμενος παράλυτος ἐγένετο· καὶ γὰρ ὁ δράκων τῷ παντὶ σώματι εἰς τὴν πορείαν προσχρῆται, ὡς καὶ τῶν ἀνθρώπων οἱ παράλυτοι. ἦν δὲ ὅτε ἔβλεπε τὸν ὄνειρον ἡ γυνὴ ἐν νόσῳ. εἰκὸς οὖν καὶ τὸ βρέφος ἐν νόσῳ συλληφθὲν καὶ κυοφορηθὲν μὴ φυλάξαι τοὺς πόρους ἐρρωμένους»

[Ὀνειροκριτικά, 4,67.]

«Για να εξασκηθεῖς στην ερμηνεία παρόμοιων ονείρων φτάνει να σου δώσω το παρακάτω ὄνειρο: μια γυναίκα που ἦταν ἐγκυος ονειρεύτηκε ὅτι γέννησε ἕνα τεράστιο φίδι. Το παιδί που γεννήθηκε ἀπὸ αὐτὴν ἐγίνε ἐξαιρετὸς καὶ περίφημος ρήτορας, γιατί το φίδι ἔχει διχαλωτὴ γλῶσσα, ὅπως καὶ ο ρήτορας. Επιπλέον, ἦταν καὶ ἡ γυναίκα πλούσια, καὶ ο πλούτος εἶναι ἐφόδιο για τὴν παιδεία. Μια ἄλλη γυναίκα εἶδε το ἴδιο ὄνειρο, καὶ ο γιος τῆς ἐγίνε ἱεροφάντης, γιατί το φίδι εἶναι ἱερό καὶ μέρος των μυστηρίων καὶ εἶναι παρὸν σε ὅλα τα μυστήρια, καὶ αὐτὴ που εἶδε το ὄνειρο ἦταν γυναίκα ἱερέως. Καὶ κάποια τρίτη εἶδε το ἴδιο ὄνειρο, καὶ ο γιος τῆς ἐγίνε ἐξαιρετικὸς μάντης, γιατί το φίδι εἶναι ἱερό για τὸν Απόλλωνα, τὸ θεό τῆς μαντικῆς, καὶ ἦταν καὶ ἡ γυναίκα κόρη μάντεως. Μια ἀκόμη εἶδε το ἴδιο ὄνειρο, καὶ ο γιος τῆς κατέληξε ἀκόλαστος καὶ ἀσελγῆς καὶ διέπραξε μοιχεῖα με πολλές ἀπὸ τις γυναῖκες

της πόλης, γιατί το φίδι προσπαθεί να περάσει απαρατήρητο από όσους το προσέχουν ξεγλιστρώντας μέσα από τις στενότερες χαραμάδες, και ήταν και η γυναίκα λάγνα και ζούσε τη ζωή μιας πόρνης. Μία πέμπτη είδε το ίδιο όνειρο και ο γιος της πιάστηκε να διαπράττει ληστεία και αποκεφαλίστηκε. Γιατί και το φίδι όταν αιχμαλωτιστεί πεθαίνει αν το χτυπήσει κανείς στο κεφάλι, και ήταν και η γυναίκα όχι πολύ καλού φυράματος. Το ίδιο όνειρο το είδε κι άλλη, κι ο γιος της έγινε δραπέτης, γιατί το φίδι δεν ακολουθεί ευθεία πορεία, και ήταν και η γυναίκα δούλη. Και μία ακόμη είδε το ίδιο όνειρο και ο γιος της έγινε παράλυτος, επειδή και το φίδι χρησιμοποιεί ολόκληρο το σώμα του για να μετακινηθεί, όπως και οι παράλυτοι άνθρωποι. Και ήταν και η γυναίκα άρρωστη όταν έβλεπε το όνειρο. Επομένως είναι φυσικό το βρέφος που συνελήφθη και κυοφορήθηκε μέσα στην αρρώστια να μην έχει γερούς τους αγωγούς του νευρικού συστήματος.»

[Μετάφραση: Μ. Μαυρουδή]

Ο Αρτεμίδωρος χρησιμοποιεί διάφορες μορφές αναλογίας όπως: 1) ο κοινός τρόπος δράσης μεταξύ του πρωταγωνιστή του ονείρου και του ίδιου του ονειρευόμενου, 2) η πολυσημία των λέξεων, 3) η παραπομπή σε ρητά και στίχους ποιητών, 4) η συμβολική μετάθεση, 5) ο αναγραμματισμός και 6) η χρήση ισόψηφων με αριθμούς. Με τις δύο τελευταίες μορφές αναλογίας συνδέονται λέξεις που δεν έχουν κανένα κοινό σημείο μεταξύ τους και προκύπτουν απροσδόκητες ερμηνείες¹⁵⁵. Παράδειγμα αναλογίας με πολυσημία αποτελεί η ερμηνεία ονείρων που σχετίζονται με τη συνουσία:

«εἰ δὲ τὸν ἑαυτοῦ πατέρα δόξειέ τις περαίνειν, φυγὰς ἔσται τῆς ἑαυτοῦ ἢ πρὸς τὸν πατέρα εἰς <ἔχθραν> κατασταθήσεται· ἢ γὰρ αὐτὸς ἀποστραφήσεται αὐτὸν ὁ πατήρ ἢ ὁ δῆμος ὁ τῷ πατρὶ τὸν αὐτὸν ἔχων λόγον. Θυγάτριον μικρὸν μὲν παντελῶς καὶ οὐδέπω πενταετὲς γεγονὸς [...] ἐντὸς δ' ἔτι τῶν δέκα, ἐπίσης τῷ υἱῷ σημαίνει· [...] ὁ περὶ μητρὸς

¹⁵⁵ Κάλφας, ὁ.π.

λόγος [περὶ ἀφροδισίων] <ὦν> ποικίλος καὶ πολυμερῆς καὶ πολλὴν ἐπιδεχόμενος διαίρεσιν πολλοὺς τῶν ὄνειροκριτῶν διέφυγεν. ἔχει δὲ ὧδε. οὐχ ἢ μίξις αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἰκανὴ ἐστὶ τὰ σημαίνόμενα δεῖξαι, ἀλλὰ καὶ αἱ συμπλοκαὶ καὶ τὰ σχήματα τῶν σωμάτων διάφορα ὄντα διαφόρους τὰς ἀποβάσεις ποιεῖ. πρῶτον μὲν οὖν περὶ τῆς σύγχρωτα περαινομένης καὶ ἅμα ζώσης λεκτέον, ἐπειδὴ καὶ ἡ ζῶσα οὐ τὰ αὐτὰ τῆ νεκρᾷ σημαίνει. εἴ τις οὖν τὴν ἑαυτοῦ μητέρα σύγχρωτα, ὅπερ καὶ κατὰ φύσιν τινὲς λέγουσι, <καὶ> ζῶσαν ἔτι περαῖνοι, εἰ μὲν εἴη [ἔτι] <αὐτῶ ὁ> πατὴρ ἐρρωμένος, ἔχθρα αὐτῶ πρὸς τὸν πατέρα ἔσται διὰ τὴν καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων γινομένην ζηλοτυπίαν [ἢ μᾶλλον ἂν ἐπὶ τούτων γένοιτο]. εἰ δὲ νοσῶν ὁ πατὴρ τύχοι, τεθνήξεται. <ὁ γὰρ> ἰδὼν τὸν ὄνειρον προστήσεται τῆς μητρὸς υἱὸς ἅμα καὶ ἀνήρ»

[Ὀνειροκριτικά, 1,78-79.]

«Ἄν κάποιος δεῖ ὅτι συνουσιάζεται με τὸν ἴδιο του τὸν πατέρα θα γίνεῖ φυγὰς ἀπὸ τὴν πατρίδα του ἢ θα βρεθεῖ να ἔχει ἔχθρα με τὸν πατέρα του, γιατί ἢ ο ἴδιος ο πατέρας του θα του γυρίσει τὴν πλάτη ἢ ἡ κοινὴ γνώμη, που ἔχει τὸν ἴδιο συμβολισμό με τὸν πατέρα του. Κορούλα ολότελα μικρὴ που δεν ἔχει ἀκόμα γίνεῖ πέντε ἐτῶν [...] καὶ εἶναι ἀκόμη κάτω ἀπὸ δέκα σημαίνει τα ἴδια με τὸ γιο. [...] Τὸ κεφάλαιο για τὴ σεξουαλικὴ δραστηριότητα σχετικά με τὴ μητέρα, ἐπειδὴ εἶναι πολύπλοκο καὶ πολυσύνθετο καὶ ἐπιδέχεται πολλὲς κατηγοριοποιήσεις δεν ἐγίνε πλήρως κατανοητὸ ἀπὸ πολλοὺς ονειροκρίτες. Ἔχει λοιπὸν ὡς ἐξῆς: ἡ συνουσία καθ' ἑαυτὴν δεν ἀρκεῖ για να καταδείξει τὴ σημασία του ονείρου, ἀλλὰ οἱ ἐκβάσεις εἶναι πολλὲς καὶ διάφορες, ἐπειδὴ ἐπηρεάζονται καὶ ἀπὸ τὸ εἶδος του ἐναγκαλισμοῦ καὶ τῆς στάσης τῶν σωμάτων που εἶναι κι αὐτὰ πολλὰ καὶ διάφορα. Πρῶτα λοιπὸν πρέπει να πούμε για τὴ μητέρα με τὴν ὁποία συνουσιάζεται κανεὶς σῶμα με σῶμα καὶ συγχρόνως εἶναι ζωντανή, ἐπειδὴ ἡ ζωντανὴ μητέρα δεν ἔχει τὸν ἴδιο συμβολισμό με τὴ νεκρὴ. Ἐάν λοιπὸν κάποιος συνουσιάζεται με

τη μητέρα του σώμα με σώμα, το οποίο μερικοί το λένε και “κατά φύση”, και αυτή είναι ακόμα ζωντανή, αν έχει ακόμη τον πατέρα του γερό, θα δημιουργηθεί έχθρα με τον πατέρα του λόγω της ζηλοτυπίας που δημιουργείται και με άλλους ανθρώπους στην περίπτωση ενός τέτοιου ανταγωνισμού, η οποία στην προκειμένη περίπτωση θα είναι ακόμη μεγαλύτερη. Αν πάλι ο πατέρας τύχει να είναι άρρωστος, θα πεθάνει. Γιατί αυτός που είδε το όνειρο θα σταθεί στη μάνα του και σαν γιος και σαν σύζυγος.»

[Μετάφραση: Μ. Μαυρουδή]

Παράδειγμα συμβολικής μετάθεσης αποτελούν τα ακόλουθα όνειρα που σχετίζονται με τον θάνατο και τον αποκεφαλισμό:

«Ἀποθανεῖν δοκεῖν καὶ ἐκκομισθῆναι καὶ κατορυγῆναι δούλῳ μὲν οὐκ ὄντι ἐν πίστει ἐλευθερίαν προαγορεύει· ἀδέσποτος γὰρ ὁ ἀποθανὼν καὶ πέπνυται κάμων καὶ ὑπηρετῶν· τὸν δὲ ἐν πίστει ὄντα δοῦλον παραιρεῖται τῆς πίστεως ὁ θάνατος. ἀνδρὶ δὲ ἀγάμῳ γάμον προαγορεύει· τέλη μὲν γὰρ ἀμφοτέρω τοῖς ἀνθρώποις εἶναι νενόμισται καὶ ὁ γάμος καὶ ὁ θάνατος, ἀεὶ δὲ δείκνυνται ὑπ’ ἀλλήλων»

[Ὀνειροκριτικά, 2,49.]

«Να ονειρεύεσαι ὅτι πέθανες και σε κηδεύουν και σε θάβουν προλέγει ελευθερία για ἓνα δούλο που δεν απολαμβάνει εμπιστοσύνης, γιατί ο πεθαμένος δεν έχει αφέντη και έχει πια να κοπιάζει και να υπηρετεί. Ὅμως για ἓνα δούλο που απολαμβάνει εμπιστοσύνη, ο θάνατος του την αφαιρεί. Σε ἓναν ἀγαμο ἀντρα προλέγει γάμο, επειδὴ και τα δύο, γάμος και θάνατος θεωροῦνται σταθμοὶ για τους ἀνθρώπους, και πάντοτε συμβολίζονται το ἓνα ἀπὸ το ἄλλο.»

[Μετάφραση: Μ. Μαυρουδή]

«*Ἀφρηῆσθαι δὲ δοκεῖν τῆς κεφαλῆς εἴτε ἐκ καταδίκης εἴτε ὑπὸ ληστῶν εἴτε ἐν μονομαχίᾳ εἴτε οἰωδῆποτε τρόπῳ (οὐ γὰρ διαφέρει) πονηρὸν τῷ γονεῖς ἔχοντι καὶ τῷ τέκνῳ· γονεῦσι μὲν γὰρ ἔοικεν ἡ κεφαλὴ διὰ τὸ τοῦ ζῆν αἰτίαν εἶναι· τέκνοις δὲ διὰ τὸ πρόσωπον καὶ τὴν εἰκόνα.*»

[Ὀνειροκριτικά, 1,35.]

«*Να δει κανείς ότι του έκοψαν το κεφάλι είτε επειδή καταδικάστηκε, είτε επειδή έπεσε σε ληστές, είτε σε μονομαχία, είτε με οποιονδήποτε άλλο τρόπο (δεν έχει σημασία) είναι κακό για όποιον έχει γονεῖς και παιδιά, γιατί το κεφάλι μοιάζει με τους γονεῖς, επειδή είναι η αιτία της ζωής, και με τα παιδιά λόγω της ομοιότητάς τους με το πρόσωπο και την εικόνα του γονιού.*»

[Μετάφραση: Μ. Μαυρουδή]

Επίσης, ο Αρτεμίδωρος λαμβάνει υπόψη του τη σειρά και τη χρονική στιγμή εμφάνισης των συμβόλων, αλλά και το αν κάποια σύμβολα επαναλαμβάνονται συχνά ή πιο σπάνια στα όνειρα ¹⁵⁶:

«*Τοὺς πολλάκις ὄρωμένους ὄνειρους, εἰ μὲν ἐκ μικρῶν διαστημάτων βλέποντο καὶ συνεχῶς, αἰεὶ τὸ αὐτὸ σημαίνει νόμιζε, τούτου δὲ ἔνεκεν ὀρᾶσθαι πολλάκις, τοῦ μᾶλλον αὐτοῖς προσέχειν καὶ πιστεύειν[...] ὅταν δὲ μεγάλα ἢ τὰ διαστήματα τῷ αὐτῷ πολλάκις ὄρωμένῳ ὄνειρῳ, ἄλλοτε ἄλλα σημαίνει [τὸν] αὐτὸν νόμιζε.[...]οἷον ἔδοξε τις τὴν ῥίνα ἀπολωλέκεναι, ἔτυχε δὲ ὦν μυροπόλης. ἀπώλεσε τὴν ἐνθήκην καὶ ἐπαύσατο μυροπωλῶν διὰ τὸ μὴ ἔχειν ῥίνα· οὐκέτι γὰρ ἔχων τὸ δοκιμαστήριον τῶν μύρων εἰκότως οὐδὲ τῇ ἀπὸ τῶν μύρων ἐχρήτο ἐργασία. ὁ αὐτὸς οὐκέτι μυροπωλῶν ἔδοξε ῥίνα οὐκ ἔχειν. ἐάλω πλαστογραφήσας καὶ ἔφυγε τὴν ἑαυτοῦ· ὅ τι γὰρ ἂν λείπη τῷ προσώπῳ,*

¹⁵⁶ Κάλφας, ό.π.

ἄτιμον αὐτὸ ποιεῖ· ἔστι δὲ τὸ πρόσωπον τῆς αἰδοῦς καὶ τῆς ἐπιτιμίας εἰκῶν. εἰκότως οὖν κάκεῖνος ἄτιμος ἐγένετο. ὁ αὐτὸς νοσῶν ἔδοξε ῥῖνα οὐκ ἔχειν, καὶ οὐκ εἰς μακρὰν ἀπέθανε· καὶ γὰρ τὰ κρανία τῶν ἀποθανόντων ῥῖνα οὐκ ἔχει.»

[Ὀνειροκριτικά, 4,27.]

«Τα ὄνειρα που επαναλαμβάνονται πολλές φορές, αν επαναλαμβάνονται σε μικρά χρονικά διαστήματα και αδιάκοπα, θεώρησε ὅτι σημαίνουν πάντα το ἴδιο πράγμα, και ὅτι επαναλαμβάνονται συχνά για να τους δοθεῖ μεγαλύτερη προσοχή και να θεωρηθοῦν πιο αξιόπιστα. [...] Ὅταν ὁμως εἶναι μεγάλα τα χρονικά διαστήματα μεταξύ των οποίων βλέπει κανείς πολλές φορές το ἴδιο ὄνειρο, θεώρησε ὅτι το ὄνειρο αὐτό, σημαίνει κάθε φορά και διαφορετικά πράγματα. [...] Για παράδειγμα, ονειρεύτηκε κάποιος ὅτι ἔχασε τη μύτη του, κι ἔτυχε να εἶναι αρωματοπώλης. Ἐχασε το κεφάλαιό του και σταμάτησε να πουλάει αρώματα, επειδή στο ὄνειρο δεν εἶχε μύτη. Δηλαδή, εφόσον δεν εἶχε πλέον το αισθητήριο ὄργανο με το οποίο δοκίμαζε τα αρώματα δεν ασκούσε πια το επάγγελμα που εἶχε να κάνει με τα αρώματα. Ὁ ἴδιος ἄνθρωπος, ενόσω δεν ἦταν πλέον αρωματοπώλης, ονειρεύτηκε ὅτι δεν εἶχε μύτη. Πιάστηκε να ἔχει διαπράξει πλαστογραφία και διώχθηκε ἀπὸ την πατρίδα του, επειδή ὅ,τι λείπει ἀπὸ το πρόσωπο το ατιμάζει, μια και το πρόσωπο απεικονίζει την αξιοπρέπεια και την υπόληψη. Επομένως ἦταν φυσικό ἐκεῖνος να ατιμαστεῖ. Ὁ ἴδιος ἦταν ἄρρωστος και ονειρεύτηκε ὅτι δεν εἶχε μύτη και μετὰ ἀπὸ λίγο πέθανε, επειδή τα κρανία των πεθαμένων δεν ἔχουν μύτη.»

[Μετάφραση: Μ. Μαυρουδῆ]

Στις ερμηνείες του τα υποκείμενα εἶναι τυπικές μορφές (πλούσιος-φτωχός, ελεύθερος-δούλος, ἀθλητής, αγρότης κ.ά.) και, ὡς ἐπὶ το πλείστον, ἄνδρες. Οἱ γυναῖκες

εμφανίζονται, κυρίως, στα όνειρα με ερωτικό περιεχόμενο¹⁵⁷. Να σημειωθεί πως, όταν ερμηνεύονται τέτοια όνειρα, ο Αρτεμίδωρος δεν επικεντρώνεται στην ίδια την ερωτική πράξη, αλλά τη συμβολοποιεί, όπως και άλλα στοιχεία των ονείρων, για να μιλήσει για τα γεγονότα που θεωρούνται σημαντικά στην πραγματική ζωή¹⁵⁸. Αν, μάλιστα, ληφθεί υπόψη, η βασική διάκριση σε *ένύπνια* και *όνειρους*, τότε θα πρέπει τα δεχόταν και δύο είδη σεξουαλικών ονείρων, αυτά που φανερώνουν απλώς την ερωτική επιθυμία του κοιμώμενου και τα άλλα, που με τρόπο συμβολικό, του παρέχουν πληροφορίες για ζητήματα μη σχετικά με την πλοκή του ονείρου¹⁵⁹.

Κατά τον Αρτεμίδωρο, λοιπόν, το όνειρο είναι η σύνδεση ανάμεσα στην πραγματικότητα του παρόντος και την ενδεχόμενη πραγματικότητα του μέλλοντος. Ο ονειροκρίτης είναι το πρόσωπο που καλείται να βρει τον τρόπο με τον οποίο γίνεται αυτή η σύνδεση, γι' αυτό και ο ρόλος του είναι καταλυτικός. Η εμπειρία, η φαντασία, η τόλμη για πειραματισμό και το ιδιαίτερο χάρισμα – αν υπάρχει – τον βοηθούν να συνδέσει κάθε προσωπική ονειρική εμπειρία με τον πραγματικό κόσμο, έχοντας πάντα στραμμένο το βλέμμα του στο μέλλον¹⁶⁰.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι η τέχνη του Αρτεμίδωρου είχε πρακτική εφαρμογή στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων και, ενδεχομένως, να είχε μεγαλύτερη απήχηση στα λαϊκά κοινωνικά στρώματα. Η μεγάλη σημασία της, για όσους την ασπάζονταν, έγκειται στο γεγονός ότι δίνει απαντήσεις για το μέλλον, ένα πεδίο που απασχολεί έντονα τους ανθρώπους κάθε εποχής. Η εγκυρότητα, βέβαια, της ονειροκριτικής, όπως παρουσιάστηκε από τον Αρτεμίδωρο, είναι αμφίβολη. Το κείμενο, ωστόσο, των *Όνειροκριτικῶν* αποτελεί εξαιρετική πηγή πληροφοριών για την καθημερινότητα, τα έθιμα και την ηθική των ανθρώπων της εποχής κατά την οποία γράφτηκε¹⁶¹.

¹⁵⁷ Κάλφας, ό.π.

¹⁵⁸ Μαυρουδή, ό.π.: 16-17.

¹⁵⁹ Stewart, ό.π.

¹⁶⁰ Χρυσανθόπουλος, ό.π.:38.

¹⁶¹ Flamand, ό.π.

4. Η ΦΡΟΥΔΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΟΝΕΙΡΩΝ

4.1. Ο Φρόντ για τα όνειρα

Δεκαεπτά περίπου αιώνες μετά τα *Όνειροκριτικά* του Αρτεμίδωρου ο Αυστριακός ψυχίατρος και νευρολόγος Σίγκμουντ Φρόντ (1856-1939) θα συγγράψει το έργο *Η ερμηνεία των ονείρων*. Αφετηρία για τη διερεύνηση των ονείρων και τη συγγραφή του έργου του αποτέλεσε η προσπάθειά του να μελετήσει και να θεραπεύσει τις νευρώσεις¹⁶² των ασθενών του. Συνέδεσε τα όνειρα με τον ανθρώπινο ψυχισμό και τα χαρακτήρισε ως τη *βασιλική οδό για το ασυνείδητο*. Η βασική του θέση, την οποία αναλύει και τεκμηριώνει, είναι ότι το όνειρο είναι η εκπλήρωση της επιθυμίας. Υποστήριξε ότι το ονειρικό μήνυμα εμφανίζεται με κωδικοποιημένη μορφή και η αποκωδικοποίησή του ήταν μία από τις μεθόδους που χρησιμοποίησε στο πλαίσιο της ψυχαναλυτικής θεραπείας που εφάρμοζε στους ασθενείς τους.

Για να γίνει κατανοητή η μέθοδος του Φρόντ για την ερμηνεία των ονείρων, είναι απαραίτητο να αναφερθούν επιπλέον και κάποιες θεμελιώδεις αρχές της γενικότερης θεωρίας του για τη φύση της ανθρώπινης ψυχής, οι οποίες είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τη διαδικασία του ονείρου. Ο Φρόντ διαίρεσε τον ανθρώπινο ψυχισμό σε τρία τμήματα : το *Εκείνο*, το *Εγώ* και το *Υπερεγώ*. Το *Εκείνο* σχετίζεται με το ένστικτο της ζωής και του θανάτου, δηλαδή με τη σεξουαλική και την επιθετική ενόρμηση, και περιλαμβάνει όλα τα ένστικτα και τα πάθη. Το *Εγώ* αντιστοιχεί στη λογική και τη φρόνηση, περιέχει όλες τις ψυχικές λειτουργίες που μας συνδέουν με το περιβάλλον (λογικές κρίσεις, έλεγχος της πραγματικότητας, επίλυση προβλημάτων κτλ.), και το *Υπερεγώ* είναι το τμήμα της ψυχής που καθορίζεται από τους ηθικούς κανόνες, τις κοινωνικές νόρμες, τις ιδεολογίες, και ασκεί κριτικό έλεγχο στο άτομο¹⁶³.

¹⁶² «Ιατρικός όρος, διαταραχή της ψυχικής κατάστασης, ελαφρότερη από την ψύχωση, της οποίας κύριο χαρακτηριστικό είναι ότι δεν οφείλεται σε αλλοιώσεις του νευρικού συστήματος ή παθήσεις των οργάνων, αλλά – σύμφωνα με τη θεωρία της ψυχανάλυσης – σε ασυνείδητες συγκρούσεις στην παιδική ηλικία· εκδηλώνεται με πλήθος σωματικών ή/και ψυχικών συμπτωμάτων (ταχυπαλμίες, εφίδρωση, αυξημένη πίεση, αϋπνία, αμφιβολίες, αναποφασιστικότητα κ.ά.) : μορφές νευρώσεων είναι οι φοβίες, η υποχονδρία, οι υστερίες κ.ά.», Μπαμπινιώτης Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας*.

¹⁶³ Jones, 1910.

Επιπλέον, ο Φρόντ αναγνώρισε στην ψυχή τρία επίπεδα λειτουργίας: το ασυνείδητο, το προσυνείδητο και το συνειδητό. Το ασυνείδητο, το οποίο θεωρείται κέντρο της ψυχής, λειτουργεί βάσει των επιθυμιών και καθορίζεται από την *αρχή της ηδονής*. Οι σκέψεις, οι ιδέες και τα αισθήματα, που μεταβαίνουν από το ασυνείδητο στο συνειδητό επίπεδο, αποτελούν τις συνειδητές γνώσεις. Το μεγαλύτερο, όμως, μέρος αυτών των γνώσεων βρίσκεται στο προσυνείδητο επίπεδο και μπορεί εύκολα να μεταβεί στο συνειδητό με αφορμή κάποιο εξωτερικό ερέθισμα. Ωστόσο, κάποιες επιθυμίες δεν περνούν από το ασυνείδητο στο συνειδητό επίπεδο και παραμένουν σε κατάσταση *απόθησης*. Αιτία γι' αυτό είναι η λογοκρισία που επιβάλλεται από το *Υπερεγώ*¹⁶⁴.

Από τις ασυνείδητες σκέψεις και επιθυμίες δημιουργείται το όνειρο και εμφανίζεται κωδικοποιημένο με ένα έκδηλο περιεχόμενο, από το οποίο, όταν αποκωδικοποιηθεί, προκύπτει το λανθάνον περιεχόμενο του ονείρου. Με βάση τη σχέση έκδηλου και λανθάνοντος περιεχομένου, ο Φρόντ διακρίνει τρεις κατηγορίες ονείρων. Πρώτον, τα σαφή και κατανοητά όνειρα, με λογικό περιεχόμενο. Δεύτερον, τα όνειρα που έχουν ένα προφανές νόημα, αλλά περίεργο και αδικαιολόγητο περιεχόμενο. Και, τρίτον, τα παράλογα και ασυνάρτητα όνειρα που περιέχουν ασύνδετα νοήματα¹⁶⁵.

Στην πρώτη κατηγορία, όπου το λανθάνον περιεχόμενο ταυτίζεται με το έκδηλο, ανήκουν, κυρίως, τα όνειρα των παιδιών. Ο Φρόντ διαπίστωσε ότι τα παιδικά όνειρα προκαλούνται από τις σωματικές ανάγκες και επιθυμίες, όπως η πείνα, η δίψα, οι σεξουαλικές ανάγκες, και αποτελούν φανταστικές ικανοποιήσεις αυτών των επιθυμιών. Τα όνειρα της πρώιμης παιδικής ηλικίας αποτέλεσαν την απόδειξη της άποψης ότι, γενικά, το όνειρο είναι η εκπλήρωση μιας επιθυμίας. Ενώ, όμως, οι υπόλοιπες επιθυμίες ικανοποιούνται πραγματικά στην παιδική ηλικία, οι σεξουαλικές δημιουργούνται, αλλά ούτε εκφράζονται άμεσα ούτε εκπληρώνονται, αντιθέτως απωθούνται εξαιτίας της λογοκρισίας που επιβάλλεται από τους κανόνες του πολιτισμού και την κοινωνική ηθική. Παραμένουν, λοιπόν, στο ασυνείδητο και επανεμφανίζονται στην ενήλικη ζωή με τη μορφή ονείρων. Επομένως, οι παράλογες επιθυμίες που εμφανίζονται στα όνειρα των

¹⁶⁴ Jones,ό.π.

¹⁶⁵ Χρυσανθόπουλος, ό.π.: 102.

ενηλίκων, έχουν τις ρίζες τους στην πρώιμη παιδική ηλικία και είναι τα κατάλοιπα των σεξουαλικών, κυρίως, επιθυμιών¹⁶⁶.

Τα όνειρα της ενήλικης ζωής είναι τα όνειρα της δεύτερης και της τρίτης κατηγορίας, αυτά, δηλαδή, στα οποία το έκδηλο περιεχόμενο παρουσιάζεται αλληγορικά με σύμβολα, που «μεταμφιέζουν» το λανθάνον μήνυμα του ονείρου. Στη διαδικασία με την οποία γίνεται αυτή η «μεταμφίεση», σύμφωνα με τον Φρόυντ, συντελούν τέσσερις μηχανισμοί : η *συμπύκνωση*, η *μετάθεση*, η *δραματοποίηση* και η *δευτερογενής επεξεργασία*. Η *συμπύκνωση* είναι ο μηχανισμός που φροντίζει να παραλείπονται στοιχεία από το ονειρικό μήνυμα κι έτσι το έκδηλο περιεχόμενο μεταφέρεται συνοπτικά, με πολλά κενά και είναι πιο σύντομο από ότι το λανθάνον. Με τη μετάθεση ένα σημαντικό στοιχείο αποδίδεται συμβολικά ή με υπαινιγμούς και η σημασία του ονείρου μετατίθεται σε ένα άλλο λιγότερο σημαντικό στοιχείο, με αποτέλεσμα το όνειρο να εμφανίζεται με παράλογη δομή. Η *δραματοποίηση* της επιθυμίας είναι η εικονική αναπαράσταση των επιθυμιών και των σκέψεων, η οποία με την παρέμβαση της λογοκρισίας γίνεται μέσω συμβόλων. Τέλος, η *δευτερογενής επεξεργασία* έγκειται στην τελική παρέμβαση της συνειδητής σκέψης, ώστε να «γραφτεί» το σενάριο του ονείρου και να υπάρχει μία, όσο είναι δυνατόν, λογική ροή¹⁶⁷.

Βέβαια, κατά τη διάρκεια του ύπνου, η λογοκρισία που επιβάλλει το *Υπερεγώ* εξασθενεί και τότε, στο όνειρο, το *Εγώ* απαλλαγμένο από ηθικούς φραγμούς φέρνει στην επιφάνεια οποιαδήποτε επιθυμία περιέχεται στο ασυνείδητο και θεωρείται «απαγορευμένη» από τις επιταγές του πολιτισμού (αιμομικτικές σχέσεις, εκδικητικά ένστικτά, φόνοι συγγενικών προσώπων κ.ά.). Ο Φρόυντ υποστηρίζει ότι τα περισσότερα όνειρα των ενηλίκων εκφράζουν ερωτικές επιθυμίες, ακόμα και όταν το περιεχόμενο τους δεν εμφανίζει ερωτικά στοιχεία. Αυτό συμβαίνει διότι με την παρέμβαση της λογοκρισίας χρησιμοποιούνται σύμβολα. Κάποια από αυτά, σύμφωνα με τη φροϋδική θεωρία είναι να παρακάτω¹⁶⁸:

*«Ο αυτοκράτορας και η αυτοκράτειρα (βασιλιάς και βασίλισσα)
συνήθως παριστάνουν πράγματι τους γονείς του ονειρευόμενου, ο
πρίγκιπας ή η πριγκίπισσα τον ίδιο. Το ίδιο υψηλό κύρος όπως στον*

¹⁶⁶ Φρόυντ, 2013: 178-202.

¹⁶⁷ Jones,ό.π.

¹⁶⁸ Φρόυντ, ό.π.: 314-317.

αυτοκράτορα αποδίδεται όμως και σε μεγάλους άντρες, γι' αυτό σε αρκετά όνειρα ως σύμβολο του πατέρα εμφανίζεται π.χ. ο Goethe. Όλα τα εκτεινόμενα κατά μήκος αντικείμενα, ράβδοι, κορμοί δέντρων, ομπρέλες (λόγω του ανοίγματος – τεντώματος, που μπορεί να παραβληθεί με τη στύση!), όλα τα μακρουλά και κοφτερά όπλα: μαχαίρια, ξίφη, δόρατα φαίνεται πως αντιπροσωπεύουν το ανδρικό γεννητικό όργανο. Κουτιά κάθε σχήματος και χρήσης, κιβώτια, ερμάρια, θερμάστρες αντιστοιχούν στο γυναικείο σώμα, όπως επίσης σπηλιές, πλοία και όλα τα είδη δοχείων.

Σκαλοπάτια, κλιμακοστάσια, ανεμόσκαλες ή το ανεβοκατέβασμά τους, παριστάνουν συμβολικά τη σεξουαλική πράξη. Λεία τοιχώματα που τα ανεβαίνει κανείς, προσόψεις σπιτιών στις οποίες αφήνεται κανείς να γλιστρήσει κάτω - συχνά με πολύ φόβο - , αντιστοιχούν σε όρθια ανθρώπινα σώματα και στο όνειρο αναπαράγουν πιθανώς το σκαρφάλωμα του μικρού παιδιού στους γονείς και τους ανατροφείς του.

Όταν ονειρεύεται κανείς ότι παίζει με ένα μικρό παιδί, ότι χτυπάει τον μικρό κλπ. αυτά παριστάνουν τον αυνανισμό. Για τη συμβολική παράσταση του ευνουχισμού η εργασία του ονείρου χρησιμοποιεί: τη φαλάκρα, το κόψιμο των μαλλιών, το πέσιμο των δοντιών και τον αποκεφαλισμό.

Από τα ζώα που χρησιμοποιούνται στη μυθολογία και στις λαϊκές παραδόσεις ως σύμβολα των γεννητικών οργάνων αρκετά παίζουν αυτόν τον ρόλο και στο όνειρο: το ψάρι, το σαλιγκάρι, η γάτα, το ποντίκι (λόγω του τριχώματος της ηβικής χώρας), προπάντων όμως το σημαντικό σύμβολο του ανδρικού γεννητικού μορίου, το φίδι.»

Η παρέμβαση της λογοκρισίας ευθύνεται και για μία σημαντική αντίθεση που εντοπίζεται στη διαδικασία του ονείρου. Ενώ το όνειρο, εφόσον αποτελεί φανταστική ικανοποίηση επιθυμίας, θα έπρεπε να προκαλεί ευχαρίστηση, κάποιες φορές προκαλεί

δυσάρεστα συναισθήματα και τότε η εκπλήρωση της επιθυμίας παίρνει τη μορφή έντονου άγχους. Η λογοκρισία του *Υπερεγώ* δύναται να παρέμβει με τρεις τρόπους κι έτσι εξηγείται η εντύπωση που έχουμε για τα όνειρα, όταν βρισκόμαστε σε εγρήγορση. Η μία μορφή παρέμβασης της λογοκρισίας είναι αυτή που δημιουργεί αμφιβολίες για το περιεχόμενο και τα γεγονότα του ονείρου και επηρεάζει την ολοκληρωμένη αναδιήγησή του. Η πιο ήπια μορφή συμβαίνει, όταν το όνειρο έχει ήδη διαμορφωθεί με τη δευτερογενή επεξεργασία και η λογοκρισία δεν μπορεί να το επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό, οπότε ο ονειρευόμενος μένει με την εντύπωση ότι «αυτό που είδε ήταν απλώς ένα όνειρο». Η πιο έντονη μορφή παρέμβασης είναι αυτή που συντελείται όταν είναι αδύνατη η ανάμνηση ενός μέρους ή και ολόκληρου του ονείρου. Γι' αυτό κάποιοι άνθρωποι δε μπορούν να τα θυμηθούν ή ισχυρίζονται ότι δεν βλέπουν όνειρα ποτέ¹⁶⁹.

Σε σχέση με τα «υλικά» που συνθέτουν τα όνειρα, ο Φρόντ υποστηρίζει ότι αντλούνται είτε από τα βιώματα της καθημερινότητας με τυχαίο τρόπο είτε από ψυχικά και σωματικά ερεθίσματα είτε, αρκετά συχνά, από βιώματα της παιδικής ηλικίας¹⁷⁰. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρατήρηση του Φρόντ για τα συναισθήματα που εκφράζονται κατά τη διάρκεια του ονείρου. Αναφέρει, λοιπόν, ότι, ενώ οι εικονικές αναπαραστάσεις έχουν υποστεί αλλοίωση, τα συναισθήματα είναι αυθεντικά και αληθινά, όπως εκδηλώνονται τόσο για το έκδηλο όσο και για το λανθάνον περιεχόμενο του ονείρου. Για τον λόγο αυτό αποτελούν σημαντικό στοιχείο για τη διαδικασία της ερμηνείας, διότι οδηγούν σε μία ασφαλή αντιστοίχιση των συμβόλων του ονείρου με πράξεις ή καταστάσεις που προκάλεσαν παρόμοια συναισθήματα¹⁷¹.

Για να ερμηνευτεί το όνειρο, ο Φρόντ αναφέρει ότι χρειάζεται να εξεταστεί αποσπασματικά και μέσω ελεύθερων συνειρμών να αναλυθεί κάθε στοιχείο του. Έπειτα, θα πρέπει να γίνει μία ανασύνθεση των σκέψεων που προέκυψαν¹⁷². Κατά τη διάρκεια της ψυχαναλυτικής θεραπείας, η συλλογή και η οργάνωση των ελεύθερων συνειρμών, όπως αυτοί προκύπτουν από την ανάλυση του ονείρου, οδηγούν σε μία ιστορία με λογική συνοχή. Αυτή η ιστορία, κατά τον Φρόντ, είναι η αληθινή σημασία του ονείρου.

¹⁶⁹ Jones,ό.π.

¹⁷⁰ Φρόντ, ό.π.: 159.

¹⁷¹ Φρόντ, ό.π.: 402-403.

¹⁷² Jones,ό.π.

4.2. Ο Φρόνυτ και οι αρχαίες θεωρίες

Οι αναφορές που κάνει ο Φρόνυτ είτε άμεσα είτε έμμεσα σε κάποιους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς (τραγικοί ποιητές, Αριστοτέλης, Πλάτων, Ιπποκράτης, Αρτεμίδωρος κ.ά.) δείχνουν ότι είχε έρθει σε επαφή με την αρχαία ελληνική γραμματεία, ωστόσο δε μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα αν γνώριζε τις θεωρίες που διατύπωσαν κάποιοι από αυτούς τους συγγραφείς σχετικά με τη φύση, τα αίτια δημιουργίας, τη λειτουργία και την ερμηνεία των ονείρων¹⁷³. Ο ίδιος γράφει :

«Η εκτίμηση των αρχαίων λαών προς το όνειρο είναι θεμελιωμένη σε μία σωστή ψυχολογική διαίσθηση και εκφράζει το σεβασμό τους για το αδάμαστο και ακατάλυτο στην ανθρώπινη ψυχή, το “δαιμονικό” που παράγει την ονειρική επιθυμία και που το ξαναβρίσκουμε να λειτουργεί στο ασυνείδητό μας.¹⁷⁴»

και με την άποψη αυτή φαίνεται να αποδέχεται την προσέγγιση των αρχαίων ερμηνευτών, αφού πιστεύει ότι το όνειρο είναι η εκπλήρωση μιας επιθυμίας¹⁷⁵.

Η σύνδεση της φροϋδικής θεωρίας με τα *Όνειροκριτικά* του Αρτεμίδωρου είναι σαφής λόγω των πολυάριθμων αναφορών του αρχαίου ονειροκρίτη στο έργο του Φρόνυτ. Συγκεκριμένα, ο Φρόνυτ θεωρεί τον Αρτεμίδωρο αυθεντία στον τομέα της ερμηνευτικής των ονείρων¹⁷⁶. Βέβαια, μελετώντας τη θεωρία και τη μέθοδο του καθενός, εύκολα εντοπίζει κανείς τα κοινά τους σημεία, αλλά και τις διαφορές τους. Είναι γεγονός ότι και ο δύο επιχειρούν να ερμηνεύσουν το περιεχόμενο του ονείρου, όμως, με διαφορετικό σκοπό. Ο Αρτεμίδωρος θεωρεί ότι μέσω της ερμηνείας θα πάρει απαντήσεις για το μέλλον, ενώ ο Φρόνυτ στρέφεται στο παρελθόν. Ωστόσο, και στην περίπτωση της φροϋδικής θεωρίας περιέχεται η χρονική βαθμίδα του μέλλοντος, αλλά με κάποια ιδιαίτερη έννοια. Εφόσον το όνειρο αποτελεί εκπλήρωση μιας επιθυμίας, η εκπλήρωση αυτή εκ των πραγμάτων

¹⁷³ Puleri, 2021.

¹⁷⁴ Φρόνυτ, ό.π.: 530.

¹⁷⁵ Χρυσανθόπουλος, ό.π.:20.

¹⁷⁶ Puleri, ό.π.

τοποθετείται στο μέλλον του παρελθόντος, δηλαδή στο παρόν του υποκειμένου¹⁷⁷. Σχετικά με αυτό ο Φρόντ αναφέρει:

«η παλιά δοξασία ότι το όνειρο μας δείχνει το μέλλον, ίσως να έχει μία δόση αλήθειας¹⁷⁸».

Επιπλέον, τόσο ο Φρόντ όσο και ο Αρτεμίδωρος ερμηνεύουν τα όνειρα μέσω συμβόλων, τα οποία, όμως, διαχειρίζονται με τρόπο διαφορετικό. Ο Αρτεμίδωρος αναζητά τη λογική σύνδεση και την αντιστοιχία των συμβόλων με την πραγματική ζωή, ενώ ο Φρόντ ανάγει όλα τα σύμβολα σε μέσα έκφρασης της ερωτικής επιθυμίας. Τέλος, μία πολύ σημαντική διαφορά σχετίζεται με την ίδια τη διαδικασία της ερμηνείας. Ο Αρτεμίδωρος ασκεί την ονειροκριτική τέχνη διατυπώνοντας ο ίδιος τις ερμηνείες των ονείρων για όσους καταφεύγουν σε αυτόν. Αντίθετα, ο Φρόντ, μέσα από την ψυχαναλυτική διαδικασία, ζητά από τον αναλυόμενο να προχωρήσει στην ερμηνεία του ονείρου μέσω των ελεύθερων συνειρμών.

Σε σχέση με την ιατρική προσέγγιση του ονείρου, είναι σαφές ότι ο Φρόντ είχε κοινή αφετηρία με τους ιατρούς της αρχαιότητας. Αυτή ήταν η αναζήτηση της θεραπείας ασθενειών. Εντούτοις, η μέθοδος που υιοθετήθηκε σε κάθε εποχή ήταν διαφορετική. Οι ιατροί της αρχαιότητας αναζήτησαν τις απαντήσεις εφαρμόζοντας τις γνώσεις τους για το ανθρώπινο σώμα, ενώ ο Φρόντ μέσω της διερεύνησης της ανθρώπινης ψυχής. Φαίνεται, δηλαδή, να πλησιάζει περισσότερο την άποψη του Ηρόφιλου.

Η σχέση της φροϋδικής θεωρίας με την πλατωνική ψυχολογική θεώρηση του ονείρου, μπορεί να πει κανείς ότι είναι προφανής, ακόμα και αν ο σκοπός διερεύνησης του φαινομένου ήταν διαφορετικός. Η πλατωνική θεωρία για την τριμερή διαίρεση της ψυχής σε *επιθυμητικό*, *θυμοειδές* και *λογιστικό* μέρος φαίνεται να είναι σε αντιστοιχία με την φροϋδική διάκριση της ψυχής σε *Εκείνο*, *Εγώ* και *Υπερεγώ*. Ωστόσο, η έλλειψη εκτενούς αναφοράς από τον Φρόντ στον Πλάτωνα και τη θεωρία του δημιουργεί ερωτήματα. Πράγματι ο Φρόντ στο έργο του αναφέρεται φευγαλέα μόνο δύο φορές στον Πλάτωνα,

¹⁷⁷ Χρυσανθόπουλος, ό.π.:154.

¹⁷⁸ Φρόντ, ό.π.: 562.

χωρίς να προσθέτει κανένα επιπλέον στοιχείο για την πλατωνική θεωρία για τα όνειρα. Η παράλειψη αυτή είτε μπορεί να θεωρηθεί σκόπιμη¹⁷⁹, είτε εξηγείται λόγω της δεδομένης συσχέτισης των δύο θεωριών.

Στην περίπτωση του Αριστοτέλη τα πράγματα είναι λίγο διαφορετικά, καθώς ο Φρόντ φαίνεται να γνωρίζει το έργο του *Περὶ ἐνυπνίων* και να στηρίζεται στην άποψη του φιλοσόφου για τη σύνδεση των ονείρων με την ψυχή¹⁸⁰. Εξετάζουν και οι δύο τον τρόπο δημιουργίας των ονείρων, αλλά με διαφορετική προσέγγιση. Ο Αριστοτέλης διερευνά το φαινόμενο και προσπαθεί να το εξηγήσει σύμφωνα με νόμους φυσικούς, ενώ ο Φρόντ αναπτύσσει μια θεωρία που προκύπτει μεν από την παρατήρηση και την εξέταση των ονείρων, αλλά παραμένει στη σφαίρα του θεωρητικού. Θα μπορούσαμε, όμως, να πούμε - ίσως με κάποια επιφύλαξη - ότι με τη θεωρία του για τις απωθημένες επιθυμίες που αναδύονται από το ασυνείδητο και δημιουργούν το όνειρο, ο Φρόντ έδωσε, εν αγνοία του, μία εξήγηση στην αόριστη φράση του διατυπώνει ο Αριστοτέλης στο έργο του *Περὶ ἐνυπνίων*, 2,461 «οὕτω δ' ἔχουσιν ὥστε ἐν τῇ κινήσει τηδὶ ἥδε ἐπιπολάσει ἐξ αὐτοῦ» («*Η σχέση τους είναι τέτοια, ώστε, αν κάτι κινήσει το αίμα, μία από αυτές θα ξεχωρίσει και θ' ανέβει στην επιφάνεια*»). Ίσως, ακόμη, ο Φρόντ με τη θεωρία και τη μέθοδό του για την ερμηνεία των ονείρων να αποδείχθηκε ο *δεινὸς καὶ τεχνικώτατος κριτὴς ἐνυπνίων*, στην πιθανότητα ύπαρξης του οποίου αναφέρθηκε ο Αριστοτέλης αρκετούς αιώνες παλαιότερα.

¹⁷⁹ Solinas, 2012.

¹⁸⁰ Χρυσανθόπουλος, ό.π.: 90-91.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι πολυάριθμες αναφορές στο φαινόμενο του ονείρου από συγγραφείς της αρχαιότητας δείχνουν τη μεγάλη σημασία που είχαν αποδώσει οι άνθρωποι εκείνης της εποχής στο φαινόμενο αυτό. Η προσπάθεια, μάλιστα, όσων επιχείρησαν να το εξηγήσουν με τους κανόνες της λογικής αναδεικνύει την έντονη επιθυμία τους για την κατανόηση της πολυπλοκότητας του ονείρου. Βέβαια, παρά την επιδίωξη των αρχαίων μελετητών να εξετάσουν το όνειρο ορθολογικά, θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι δεν κατάφεραν να το αποσυνδέσουν από τις αντιλήψεις που το ήθελαν συνδεδεμένο με το θεϊκό στοιχείο. Όμως, ίσως αυτή η αδυναμία τους να τους οδήγησε να το συσχετίσουν με την ανθρώπινη ψυχή, αφού και σε αυτήν απέδιδαν κάποιες «θεϊκές» ιδιότητες, και, έτσι, να πλησιάσουν τη σύγχρονη περί ονείρων φροϋδική θεωρία, η οποία, παρά τις επικρίσεις που έχει δεχτεί, εν μέρει έχει γίνει αποδεκτή.

Όλες οι αρχαίες ορθολογικές θεωρίες για το όνειρο, παρόλο που έχουν διαφορετική αφετηρία και προσεγγίζουν το φαινόμενο από τη δική της οπτική η καθεμιά, έχουν ένα σημείο τομής: θεωρούν το όνειρο φαινόμενο εσωτερικό ως προς το υποκείμενο και του αποδίδουν χαρακτήρα υποκειμενικό.

Επιπλέον, αν παρατηρήσει και εξετάσει κανείς την κάθε προσέγγιση ξεχωριστά (φιλοσοφική, ιατρική, ονειροκριτική-ερμηνευτική), θα διαπιστώσει ότι έχουν συμβάλει με τον δικό της τρόπο η καθεμιά στην ανάπτυξη της φροϋδικής θεωρίας. Η φιλοσοφική προσέγγιση, η οποία διερεύνησε τα αίτια δημιουργίας των ονείρων και συνέδεσε το φαινόμενο με την ψυχή και τις ανθρώπινες επιθυμίες, έστρεψε το βλέμμα του σύγχρονου ψυχιάτρου μελέτη της δόμησης της ψυχής και των ενστίκτων σε σχέση με τα όνειρα. Η ιατρική προσέγγιση, η οποία χρησιμοποίησε τα όνειρα ως εργαλεία διάγνωσης και θεραπείας ασθενειών, οδήγησε τον Φρόντ στην αναζήτηση θεραπείας των νευρώσεων μέσω της ανάλυσης των ονείρων. Και, τέλος, η ονειροκριτική-ερμηνευτική προσέγγιση έδωσε το «κλειδί» για την εύρεση της μεθόδου ανάγνωσης του ονειρικού μηνύματος μέσω της αποκωδικοποίησης των συμβόλων του ονείρου.

Σχετικά με την εγκυρότητα της φρουδικής θεωρίας, η οποία κατά καιρούς έχει αμφισβητηθεί, υπό το πρίσμα της αριστοτελικής θεώρησης των πραγμάτων, μπορούμε να πούμε ότι μόνο με την προσωπική εμπειρία θα μπορούσε κανείς να αποφανθεί με βεβαιότητα.

Σε κάθε περίπτωση, η σύγχρονη αυτή θεωρία φαίνεται να δομήθηκε έχοντας ως βάση τις θεωρίες της αρχαιότητας είτε με άμεσο είτε με έμμεσο τρόπο. Αν ο Φρόνυτ γνώριζε τις απόψεις των αρχαίων μελετητών για τα όνειρα, τότε η συμβολή και η επίδρασή τους είναι ξεκάθαρη. Αν, όμως, αυτό δεν συνέβη, τότε είναι βέβαιο ότι με την ορθολογική τους προσέγγιση προετοίμασαν το έδαφος και βοήθησαν, ώστε να εδραιωθούν μέσα στους αιώνες οι βασικές αντιλήψεις τις οποίες ο Φρόνυτ εξέλαβε ως δεδομένες. Παραφράζοντας τη ρήση του, θα λέγαμε πως του έδειξαν έμμεσα τη *βασιλική οδό* για να εξερευνήσει τον κόσμο του ονείρου.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το ονειρικό φαινόμενο απασχόλησε έντονα τον αρχαίο ελληνικό κόσμο και οδήγησε σταδιακά σε μία προσπάθεια ορθολογικής ερμηνείας του. Η αρχαία φιλοσοφία, η ιατρική και η ερμηνευτική επιχείρησαν να μελετήσουν τη φύση του ονείρου, να εξηγήσουν την πολυπλοκότητά του και να ανακαλύψουν τις ιδιαίτερες πτυχές του. Το ενδιαφέρον για το φαινόμενο και τη λειτουργία του ονείρου δεν έπαυε να τροφοδοτεί τους διάφορους τομείς της ανθρώπινης διανόησης μέχρι και τη σύγχρονη εποχή, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τη σύγχρονη περί ονείρων φροϋδική θεωρία. Στην εργασία αυτή παρουσιάζεται η σταδιακή ανάπτυξη της ορθολογικής θεώρησης του ονείρου κατά την αρχαιότητα και αναλύονται οι διαφορετικές μέθοδοι προσέγγισής του. Μετά από την παράθεση κάποιων απαραίτητων εισαγωγικών στοιχείων, σχετικά με τη γενικότερη στάση των αρχαίων Ελλήνων απέναντι στα όνειρα, την ορολογία που χρησιμοποιήθηκε στα αρχαία κείμενα για το φαινόμενο αυτό και τα βασικά συστήματα ταξινόμησης των ονείρων, αναλύονται οι απόψεις που διατυπώθηκαν από τον τομέα της φιλοσοφίας, της ιατρικής και της ονειροκριτικής, με έμφαση στις απόψεις των βασικών εκπροσώπων κάθε τομέα, σε χρονικό διάστημα περίπου από τον 6^ο π.Χ. έως και τον 2^ο μ.Χ. αιώνα. Αρχικά, αναλύονται οι θεωρίες που αναπτύχθηκαν για τα όνειρα από τον τομέα της φιλοσοφίας, ο οποίος είχε ως στόχο να διερευνήσει τη φύση του ονείρου, τα αίτια γένεσης και τη λειτουργία του σε συνάρτηση με τη λειτουργία του ύπνου. Έπειτα, παρουσιάζεται ο τρόπος με τον οποίο η αρχαία ιατρική χρησιμοποίησε τα όνειρα ως εργαλεία για την αναγνώριση συμπτωμάτων, τη διάγνωση και την αντιμετώπιση ασθενειών. Κατόπιν, περιγράφεται η μέθοδος ερμηνείας των ονείρων, όπως εφαρμόστηκε από την αρχαία ονειροκριτική με στόχο την πρόγνωση μελλοντικών γεγονότων. Και, τέλος, αφού παρουσιαστεί η φροϋδική θεωρία για τα όνειρα, γίνεται μια προσπάθεια προσδιορισμού της σχέσης της με τις αρχαίες θεωρίες, ώστε να αναδειχθεί αν και σε ποιο βαθμό οι αρχαίες πηγές συνέβαλαν στη σύγχρονη θεωρία για το φαινόμενο του ονείρου.

ABSTRACT

The dream phenomenon was of great interest to the ancient Greek world and gradually led to an attempt at its rational interpretation. Ancient philosophy, medicine and hermeneutics attempted to study the nature of the dream, to explain its complexity and to discover its special aspects. Interest in the phenomenon and function of the dream has continued to feed the various fields of human intellect right up to modern times, a fact confirmed by the modern Freudian theory of dreams. This paper presents the gradual development of the rationalist view of the dream in antiquity and analyses the different methods of approaching it. After providing some necessary introductory information on the general attitude of the ancient Greeks towards dreams, the terminology used in ancient texts on this phenomenon and the basic systems of classification of dreams, are presented the views expressed in the fields of philosophy, medicine and onirocriticism, with emphasis on the views of the main representatives of each field, in the period from approximately the 6th century BC to the 2nd century AD. First, are analyzed the theories developed about dreams in the field of philosophy, which aimed to investigate the nature of dreams, the causes of their genesis and their function in relation to the function of sleep. Next, is presented the way in which ancient medicine used dreams as tools to identify symptoms, diagnose and treat diseases. Then, is described the method of interpreting dreams, as applied by ancient onirocriticism to predict future events. Finally, after having presented the Freudian theory of dreams, an attempt is made to determine its relationship to ancient theories, in order to show whether and to what extent ancient sources have contributed to modern theory on the dream phenomenon.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

Αρτεμίδωρος, *Όνειροκριτικά* στο

Pack, R.A. (1963). *Artemidori Daldiani onirocriticon libri v*. Leipzig: Teubner.

Αριστοτέλης, *Περί ένυπνίων* στο

Ross, W.D. (1970). *Aristotle. Parva naturalia*. Oxford: Clarendon Press.

Του ίδιου, *Περί τής καθ' ύπνον μαντικῆς* στο

Ross, W.D. (1970). *Aristotle. Parva naturalia*. Oxford: Clarendon Press.

Του ίδιου, *Περί ύπνου καί έγρηγόρσεως* στο

Ross, W.D. (1970). *Aristotle. Parva naturalia*. Oxford: Clarendon Press.

Του ίδιου, *Περί ψυχῆς* στο

Ross, W.D. (1967). *Aristotle. De anima*. Oxford: Clarendon Press.

Γαληνός, *Περί τής έξ ένυπνίων διαγνώσεως* στο

Kühn, C.G. (1965). *Claudii Galeni opera omnia, vol. 6*. Leipzig: Knobloch.

Ιπποκράτης, *Περί Διαίτης* στο

Littré, É. (1962). *Oeuvres complètes d'Hippocrate, vol. 6*. Paris: Baillière.

Κικέρων (Marcus Tullius Cicero), *De Divinatione* στο

Müller, C. F. W. (1915). *De Divinatione. M. Tullius Cicero*. Leipzig: Teubner.

Όμηρος, *Ιλιάδα* στο

Allen, T. W. 1. (1931). *Homeri Ilias, vols. 2-3*, Oxford: Clarendon Press.

Του ίδιου, *Όδύσσεια* στο

Muhll, P. v. d. (1971). *Homeri Odyssea*. Basel: Helbing & Lichtenhahn.

Πλάτων, *Θεαίτητος* στο

Burnet, J. (1967). *Platonis opera, vol. 1*. Oxford: Clarendon Press.

Του ίδιου, *Πολιτεία* στο

Slings, S.R. (2003). *Platonis Rempublicam*. Oxford: Oxford University Press.

Του ίδιου, *Φίληβος* στο

Burnet, J. (1967). *Platonis opera, vol.2*. Oxford: Clarendon Press.

Πλούταρχος, *Ήθικά* στο

Babbitt, F. C. (1962). *Plutarch's Moralia: In fifteen volumes*. Cambridge, Mass : London.

Προσωκρατικοί, *Αποσπάσματα* στο

Diels, H., Kranz, W. (1951). *Die Fragmente der Vorsokratiker, vol.1*. 6th edn., Berlin: Weidmann.

Ρούφος Εφέσιος, *Ύατρικά έρωτήματα* στο

Gärtner, H. (1962). *Rufus von Ephesos. Die Fragen des Arztes an den Kranken* [*Corpus medicorum Graecorum suppl. 4*]. Berlin: Akademie-Verlag.

Σούδα στο

Adler, A. (1928). *Suidae lexicon, 4 vols. [Lexicographi Graeci]*. Leipzig: Teubner.

Τερτυλλιανός, *De Anima* στο

Oehler, Fr. (1854). *Q.S.F. Tertulliani opera omnia, vol.2*, Leipzig: Teubner.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Amato, P. (2022). Platone e il sogno. *Consecutio Temporum*, (20).

Carrick, Paul. 2001. *Medical ethics in the Ancient World*. Washington: Georgetown University Press.

Casevitz, M. (1982). Les mots du rêve en grec ancien. *Ktéma*, 7(1), 67-73.

Cavini, W. (2009). Phantasma: L'immagine onirica come apparenza illusoria nel pensiero greco del sogno. *Medicina nei secoli. Arte e Scienza. Journal of History of Medicine*, 21(2), 737-772.

Del Corno, D. (1982). Dreams and their interpretation in ancient Greece. *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, (29), 55-62.

Dodds, E.R. (1977). *Οι Έλληνες και το Παράλογο*. (Γ. Γιατρομανωλάκη, Μεταφρ.). Αθήνα : Καρδαμίτσα.

Düring, I. (1994). *Ο Αριστοτέλης: παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του* (2η έκδοση.). Τόμος Β'. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

- Eijk, P. J. v. d. (2005). *Medicine and philosophy in classical antiquity: Doctors and philosophers on nature, soul, health and disease*. Cambridge, UK ; New York: Cambridge University Press.
- Fernández Garrido, R., & Vinagre, M. A. (2003). La terminología griega para sueño y sonar. *Cuadernos de Filología Clásica*, 13, 69-104.
- Fernández, L. G. (2004). La diagnosis onírica en Galeno. *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios griegos e indoeuropeos*, 14, 139-153.
- Flamand, J. M. (2009). Onirocritique et rationalité dans le monde grec antique: la méthode d'Artémidore de Daldis. *Sogni e visioni nel mondo indo-mediterraneo*, Alessandria, 125-148.
- Gallop, D. (1996). *Aristotle on sleep and dreams: A text and translation with introduction, notes, and glossary*. Warminster, England: Aris & Phillips.
- Harris, W. V. (2009). *Dreams and experience in classical antiquity*. Harvard University Press.
- Holowchak, M. (2001). Interpreting dreams for corrective regimen: Diagnostic dreams in Greco-Roman medicine. *Journal of the history of medicine and allied sciences*, 56(4), 382-399.
- Holowchak, M. (2002). *Ancient science and dreams: oneirology in Greco-roman antiquity*. University Press of America.
- Jones, E. (1910). Freud's theory of dreams. *The American Journal of Psychology*, 21(2), 283-308.
- Kessels, A. H. M. (1969). Ancient systems of dream-classification. *Mnemosyne*, 22(4), 389-424.
- Kessels, A.H.M. (1978). *Studies on the dream in Greek Literature*, Utrecht : Hes Publishers.
- Kofman, S. (1988). Miroir et mirages oniriques: Platon, précurseur de Freud. *La Part de l'OEil*, (4) 127-135.
- Laios, K., Moschos, M. M., Koukaki, E., Vasilopoulos, E., Karamanou, M., Kontaxaki, M. I., & Androutsos, G. (2016). Dreams in ancient Greek Medicine. *Psychiatrike= Psychiatriki*, 27(3), 215-221.

- Lusani, F. (2019). Sogni, medicina e religione nella Grecia Antica. *Il Chiasmo*.
- van Lieshout, R. G. (1980). *Greeks on dreams*. Brill.
- Oberhelman, S. M. (1983). Galen, on diagnosis from dreams. *Journal of the history of medicine and allied sciences*, 38(1), 36-47.
- Oberhelman, S. M. (1987). The diagnostic dream in ancient medical theory and practice. *Bulletin of the History of Medicine*, 61(1), 47-60.
- Papachristou, C. S. (2013). Three kinds or grades of Phantasia in Aristotle's De Anima. *Journal of Ancient Philosophy*, 7(1), 19-48.
- Papachristou, C. S. (2014). Aristotle's Theory of 'Sleep and Dreams' in the light of Modern and Contemporary Experimental Research. *E-Logos Electronic Journal for Philosophy*, 17, 1-47.
- Pellizer, E. (1995). Sogno e divinazione nella cultura greca antica. In L. Belloni, G. Milanese, A. Porro (Eds), *Studia classica Iohanni Tarditi oblata*. Milano : Vita e pensiero, 1033-1045.
- Pendrick, G. J. (2002). *Antiphon the sophist. The fragments*. New York: Cambridge University Press.
- Puleri, A. (2020). La psicoanalisi ai tempi di Artemidoro. *ClassicoContemporaneo* 6, 20-59.
- Ross, W.D. (2010). *Αριστοτέλης*. (Μ. Μητσού-Παππά, Μεταφρ.). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Solinas, M. (2012). La riscoperta della via regia: Freud lettore di Platone. *Psicoterapia e Scienze Umane*, XLVI, 4: 539-568 539-568.
- Stewart, C. (2002). Erotic dreams and nightmares from antiquity to the present. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 8 (2), 279-309.
- Vegléris, E. (1982). Platon et le rêve de la nuit. *Ktema*, 7(1), 53-65.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Ανδρουτσόπουλος, Γ. (1975). *Αριστοτέλους Περί μνήμης και αναμνήσεως: περί ύπνου και εγρηγόρσεως, περί ενυπνίων, περί της καθ'ύπνον μαντικής, περί μακροβιότητας και βραχυβιότητας*. Αθήνα: Πάπυρος.
- Αριστοτέλης. (1995). *Μικρά Φυσικά*. Άπαντα, Τόμος 33. (Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, Μεταφρ.). Αθήνα Κάκτος.
- Γαληνός. (2009). *Περί οστών τοις εισαγομένοις, Περί φλεβών και αρτηριών ανατομής, Περί πτισάνης, Περί της εξ ενυπνίων διαγνώσεως, Περί διαφοράς νοσημάτων*. Άπαντα, Τόμος 17. (Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, Μεταφρ.). Αθήνα Κάκτος.
- Γιατρομανωλάκης, Γ. (2012). *Αίλιος Αριστείδης, Ιεροί Λόγοι*, Αθήνα : Άγρα..
- Γρυπάρης, Ι. (2015). *Πλάτων, Πολιτεία*. Θεσσαλονίκη: ΚΕΓ.
- Ιπποκράτης, (1993). *Διαιτητική – Θεραπευτική*¹, Άπαντα, Τόμος 5. (Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, Μεταφρ.). Αθήνα Κάκτος.
- Κάλφας, Β., Διάγνωση και Πρόγνωση: Ο Αρτεμίδωρος και η αρχαία ερμηνευτική των ονείρων στο Μαρωνίτης, Δ.Ν., Μισίου, Α., Βαλάκας, Κ., κ.ά., *Όψις Ενυπνίου: Η χρήση των ονείρων στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα*, επιμέλεια Κυρτάτας Δ., Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο Κρήτης 1993, σελ. 231-258.
- Κούκη, Ε. (2012). *Αίλιος Αριστείδης, Ιεροί Λόγοι: σώμα και γλώσσα στα όνειρα ενός ρήτορα*. Αθήνα : Σμίλη.
- Κούντη, Μ. (2016). *Περί Ενυπνίων του Συνέσιου Κυρηναίου* (Doctoral dissertation, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ). Σχολή Θεολογική. Τμήμα Θεολογίας. Τομέας Εκκλησιαστικής Ιστορίας, Χριστιανικής Γραμματείας Αρχαιολογίας και Τέχνης).
- Μαρωνίτης, Δ. (2012). *Ιλιάς, Ραψωδίες Α-Ω*. Αθήνα: Άγρα.
- Μαυρουδή, Μ. (2002). *Αρτεμίδωρου Ονειροκριτικά*. Αθήνα: Ιστός.
- Μπαμπινιώτης, Γ., (2002). *Λεξικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
- Παναγιωτίδου, Ο. (2014). *Ασθένεια και θεραπεία στα Ιερά του Ασκληπιού: μία γνωσιακή προσέγγιση* (Doctoral dissertation, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

(ΑΠΘ). Σχολή Θεολογική. Τμήμα Θεολογίας. Τομέας Ερμηνευτικής Θεολογίας και
Θρησκευολογίας).

Παπαλεξίου, Κ. Σ. (2015). *Πλάτων Θεαίτητος*. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.

Σίγκμουτ, Φ. (2013). *Η ερμηνεία των ονείρων*. (Λ. Αναγνώστου, Μεταφρ.). Αθήνα:
Επίκουρος.

Χρυσανθόπουλος, Μ. (2005). *Αρτεμίδωρος και Φρόνι: ερμηνευτικές θεωρίες και
λογοτεχνικά όνειρα*. Αθήνα: Εξάντας.